

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

АМЕТОВ АБАЙКЕН ЖАЛИЕВИЧ

**Адамды ұрлаудың қылмыстық-құқықтық және криминологиялық
сипаттамасы**

«6M030300 – Құқық қорғау қызметі мамандығы» мамандығы бойынша
магистерлік жоба

ҚАРАҒАНДЫ – 2020

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР.....	3
АНЫҚТАМАЛАР.....	4
БЕЛГІЛЕУ МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	5
КІРІСПЕ.....	6
1 АДАМ ҰРЛАУДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ.....	10
1.1 Адам ұрлау қылмысының ретроспективтік аспектісі мен халықаралық тәжірибеге шолу жасау.....	10
1.2 Адамды ұрлау қылмысының құрамы.....	13
2 АДАМ ҰРЛАУДЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ.....	35
2.1 Адам ұрлау себептері мен шарттары және қылмыскердің жеке басы.....	35
2.2 Адам ұрлау қылмыстылығын ескерту ерекшеліктері.....	45
ҚОРЫТЫНДЫ.....	50
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	55

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

- 1 БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы 10 желтоқсан 1948 жылы қабылдаған «Адам құқықтары» декларациясы.
- 2 Халықаралық қауымдастықтың 1976 жылғы «Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт».
- 3 БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы.
- 4 Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының 1994 жылғы «Адамның құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы» Конвенциясы
- 5 Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 1995 жыл (кейінгі өзгерту, толықтыруларымен).
- 6 Қазақстан Республикасының 2014 жыл 3 шілдегі Қылмыстық кодексі (кейінгі өзгерту, толықтыруларымен) – Алматы:ЖШС «Издательство «Норма-К», 2020.
7. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2012 жылғы 29 желтоқсандағы «Адамды саудаға салғаны үшін жауапкершілік анықтайтын заңнаманы қолдану тәжірибесі туралы» № 7 Нормативтік қаулысы.

АНЫҚТАМАЛАР

Адамды қанау –Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларды қоспағанда, кінәлі адамның мәжбүрлі еңбекті, яғни адам оны орындау үшін өз қызметтерін ерікті түрде ұсынбаған, осы адамнан күш қолдану немесе оны қолдану қатерін төндіру арқылы талап етілетін кез келген жұмысты немесе қызметті пайдалануы;

трансұлттық қылмыстық қоғамдастық – екі немесе одан да көп трансұлттық қылмыстық ұйым бірлестігі;

Адамды кейін пайдалану мақсатымен жасыру деп жәбірленушіні құқық қорғау органдарынан, туыстары мен басқа адамдардан жасыруды түсінген жөн;

Трансұлттық қылмыстық ұйым – екі немесе одан да көп мемлекеттің не бір мемлекеттің аумағында іс-әрекет жасауды ұйымдастыру немесе оның орындалуын басқа мемлекеттің аумағынан басқару кезінде, сол сияқты басқа мемлекеттің азаматтары қатысқан кезде бір немесе бірнеше қылмыстық құқық бұзушылық жасау мақсатын көздейтін қылмыстық ұйым;

Трансұлттық ұйымдасқан топ – екі немесе одан да көп мемлекеттің не бір мемлекеттің аумағында іс-әрекет жасауды ұйымдастыру немесе оның орындалуын басқа мемлекеттің аумағынан басқару кезінде, сол сияқты басқа мемлекеттің азаматтары қатысқан кезде бір немесе бірнеше қылмыстық құқық бұзушылық жасау мақсатын көздейтін ұйымдасқан топ;

Ұйымдасқан топ – бір немесе бірнеше қылмыстық құқық бұзушылық жасау мақсатында алдын ала біріккен екі немесе одан да көп адамдардың тұрақты тобы;

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

БАҚ – Бұқаралық ақпараттар құралы

БҰҰ – Біріккен Ұлттар Ұйымы

КСРО – Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы

ҚазКСР – Қазақ кеңестік социалистік республикасы

ҚК – Қылмыстық кодекс

ҚР – Қазақстан Республикасы

РСФСР – Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы

РФ – Ресей Федерациясы

ТМД – Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы

ҰҚКБ – Ұлттық Қауіпсіздік Кеңесінің Басқармасы

ІІМ – Ішкі Істер Министрлігі

ЕЫҚҰ – Европадағы ынтымақтастық және қауіпсіздік ұйымы

ЕЭҚММ – Еуразиялық экономикалық қоғамдастыққа мүше мемлекеттер

ЖПҚ – Жергілікті полиция қызметі

КІРІСПЕ

Адам ұрлау- біздің елімізде соңғы екі онжылдықта пайда болып, енді ғана ғылыми тұрғыдан қызығушылық тудырып жатқан жаңа фундаменталды мәселелер қатарына жатады. қызығушылық таныта бастады.

XXI ғасырдың басында қалыптаса бастаған әлемнің жаңа геосаяси картасы жаһанданудың, саяси, діни, мәдени интеграцияларға әкеліп, әлемдік қаржы-экономикалық жүйедегі дағдарыстық үдерістер жағдайында босқындар ағынының көбеюі және көші – қонның одан әрі жандануының бәрі ежелгі әлеуметтік жағымсыз құбылыс адамды ұрлау, қанау, адам саудасы сияқты аса қауіпті қоғамдық нысандардың қайтадан пайда болуына ықпал етті. Адамның ажырамас құқықтары мен гуманитарлық құндылықтарды қамтамасыз етудің базалық қағидаттарын бұзудың көптеген фактілері адам ұрлығын әлемдік деңгейдегі проблемаға айналдырып отыр.

Әлемдік масштабтағы өзекті мәселеге арналған адам ұрлығымен күрес бойынша қомақты нормативтік құқықтық базаның [1], [2], [3] қалыптасқанына қарамастан адам ұрлығы әлі өз шешуін таппаған келелі сұрақтардың бірі.

Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» заңының 1-бабының 8-тармағында адам бостандығы ұлттық қауіпсіздік объектілеріне жатқызылған [4].

Қазақстан Республикасы аумағында адам ұрлау саласындағы қылмыстылықтың жай – күйін криминологиялық зерттеу тіркелген қол сұғушылықтың сандық көрсеткіштерінің жыл сайын төмендегеніне қарамастан, қылмыстық істерді зерделеу барысында адамды пайдакүнемдік, қанау мақсатында ұрлау, кәмелетке толмағанды ұрлау, адам өзінің қызмет бабын пайдалана отырып ұрлау сияқты қылмыстылықтың неғұрлым қауіпті белгілерінің өсіп жатқанын байқауға болады. Сөйтіп, адам ұрлау саласындағы қазіргі заманғы қылмыстылық ең алдымен, оның сапалық қасиеттерінің елеулі өзгеруінде, неғұрлым қарапайым нысандардан ұйымдасқан, трансұлттық нысандарға көшуге байланысты, қоғамдық қауіптіліктің жоғары дәрежесімен сипатталады.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есеп Комитетінен алынған мәліметтерге сүйенер болсақ, адам ұрлау бойынша 2015 жылы-79 қылмыс, 2016 жылы – 93, 2017 жылы -74, 2018 жылы - 48, 2019 жылы – 55 және 2020 жылдың мамыр айында дейін 33 қылмыстық құқық бұзушылық тіркелген [5]. Бұл көрсеткіш жалпы қылмыстылық құрылымында жоғары үлестік салмаққа ие болмағанмен, өзінің адам өмірі мен бостандығына, сондай-ақ жеке қауіпсіздігіне келтіретін зардаптарының ауқымдылығына байланысты қоғамдық қауіптілігі жоғары құқық бұзушылықтар қатарына жатады.

Адамды ұрлаумен байланысты қылмыстық іс-әрекеттің медициналық салалар адам ағзалары мен тіндерін заңсыз транспланттау, репродукция технологиялары саласында пайдалану, қайыршылық жасауға мәжбүрлеу және есірткі трафигі, заңсыз қару айналымы, экстремизм, терроризм сияқты криминалды әрекеттерде пайдалану сияқты қанау мақсатында ұрлау жағдайлары белсенді дамуда. Бұл ретте осындай қылмыстық құқық бұзушылықтардың неғұрлым осал азаматтарға қатысты жасалатыны ерекше алаңдаушылық туғызады.

Қазіргі уақытта қаралып отырған қылмыстық іс-әрекет түрі қуатты сыбайлас жемқорлық қолдауына ие. Адамды қанау мақсатында ұрлау жоғары табысты ұйымдасқан сауда индустриясына айналғанын атап өтуге болады.

Осыған байланысты адам ұрлау проблемасына уақтылы ден қою мақсатында қаралып отырған саладағы қол сұғушылықты анықтауға, тергеуге және алдын алуға байланысты туындайтын теориялық және қолданбалы проблемаларды жан-жақты талдау оған қарсы іс-қимылдың тиімді шараларын әзірлеуді қажет етеді.

Адам ұрлаудың көптеген маңызды ғылыми проблемалары неғұрлым терең зерттеуді қажет етеді. Атап айтсақ, негізгі ұғымдық аппарат пен терминологиялық мәселелер, халықаралық нормаларды ұлттық заңнамаға имплементациялаудың мазмұндық аспектілері, қылмыстық жауапкершілік, қылмыстық істерді саралау бойынша құқық қолдану тәжірибесінде жіберілетін қателіктер, адам ұрлауды анықтау және оның алдын алу шараларының жеткіліксіз деңгейіне қатысты проблемалық сұрақтар жеткілікті. Осы аталғандар тақырыпты кешенді зерттеудің өзектілігін айқындап отыр.

Жобаның зерттелу деңгейі. Қазақстан Республикасы құқықтық ғылымында адам ұрлаудың қылмыстық-құқықтық және криминологиялық сипаттамасына арналған зерттеулер аз емес. Қарастырылып отырған мәселенің жекелеген аспектілері А.Н. Ағыбаевтың, Б.И. Ахметовтың, З.О. Ашитовтың, К.А. Бегалиевтің, Б.С. Бейсеновтың, И.Ш. Борчашвилидің, С.Я. Булатовтың, А.А. Исаевтың, Е.И. Қайыржановтың, И.В. Корзунның, А.Д.Макуханың, С.С. Молдабаевтың, М.С. Нәрікбаевтың, Р.Т. Нұртаевтың, Г.Ф. Поленовтың, С.М. Рахметовтың, Г.Р. Рүстемованың, В.А. Сергеевскийдің, Д.С. Чукмаитовтың және басқа авторлардың еңбектерінде зерттелген.

Адам ұрлағаны үшін қылмыстық жауапкершілік мәселелері және осы қылмыспен күрестің криминологиялық аспектілері Л. Д. Гаухман, П.И. Гришаев, Н.И. Загородников, В. И. Зубкова, Л.Н. Красиков, Г.Л. Кригер, С.В. Максимов, В. С. Никифоров, А. А. Пионтковский, П. Ф. Тельнов, С. В. Максимов, Н.Э. Мартыненко О. Михаль, Р. Э. Оганян, Т. Ю. Орешкина, В. В. Панкратов, П. А. Скобликова, С. В. Скляров, И. М. Тяжков және тағы да басқа Кеңес Одағы, Ресей ғалымдарының еңбектерінде көрініс тапқан.

Жоба мақсаты – зерттеу айналымында бар мәліметтер мен ақпараттар негізінде адам ұрлауға қатысты қылмысты қарастыратын және оның алдын алу үшін ескертудің негізгі бағыттарын анықтайтын заң нормаларын дайындауға ғылыми негізделген тұжырымдар жасау. Осыған орай зерттеу жұмысының алдына төмендегідей нақтылы **міндеттер** қойылды:

- а дам ұрлауға тарихи қылмыстық-құқықтық тұрғыдан талдау жасау;
- адам ұрлаудың объективтік, субъективтік және сараланған белгілері бойынша құрамына сипаттама беру;
- адам ұрлаудың ұқсас құрамдардан айырмашылығын белгілеу;
- адам ұрлаудың себептері мен шарттары және қылмыскердің жеке басы мен құрбанның криминологиялық сипаттамасын бері;
- адам ұрлауды ескерту ерекшеліктеріне шолу жасау.

Жобалық жұмыстың нысаны. Қазақстан Республикасы аумағында діни экстремизмнің пайда болуына, тарауына ықпал етуші және оның алдын алуға бағытталған қоғамдық қатынастар кешені болып табылады.

Жобалық жұмыстың пәні. Қазақстан Республикасындағы адам ұрлаудың қылмыстанымдық көрсеткіштері, адам ұрлауға қарсы тұру шараларының қылмыстық-құқықтық және криминологиялық жиынтығы мен қарсы тұрудың басқа да құқықтық және профилактикалық сипаттағы құралдары болып табылады.

Жобалық жұмыстың әдіснамалық негізін. Әлеуметтік-құқықтық үдерістер мен құбылыстарды танудың жалпы ғылыми және жеке диалектикалық таным әдісі, сонымен қатар оған негізделген тарихи, әлеуметтік, логикалық, салыстырмалы-құқықтық, статистикалық, формальды-заңдық талдаудың жалпы ғылыми және жеке әдістері құрайды.

Жобалық жұмыстың нормативтік негізін Қазақстан Республикасы Конституциясы, Қазақстан Республикасы Парламенті бекіткен (ратификациялаған) халықаралық нормативтік актілер, қылмыстық, қылмыстық-атқару кодекстері мен заңды күші бар Президент Жарлықтары және ведомстволық нормативтік-құқықтық актілер құрайды.

Зерттеудің эмпирикалық қоры. Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есеп Комитетінен алынған мәліметтер негізінде жалпы қылмыстылықпен қатар, адам ұрлауға байланысты қылмыстылық жағдайы, динамикасы мен құрылымы бойынша 10 жылдық статистикалық материалдарды зерделеу және талдау қорытындылары, Қарағанды, Алматы облыстық соттарының мұрағатынан 5 жыл аралығындағы 210 қылмыстық іс, жазаларын өтеп жатқан сотталғандардың жеке істері қарастырылып, Қарағанды, Алматы облыстарының ішкі істер органдарының 73 қызметкері арасында жүргізілген сауалнама қорытындылары құрайды.

Жобалық жұмыстың ғылыми жаңалығы. 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілген Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің адам бостандығына қарсы бағыттағы қылмыстарға байланысты нормаларына сондай-ақ басқа да бір қатар нормативтік актілерге талдау жасау нәтижесінде бұл бағыттағы жұмыс тиімділігін арттыруға ықпал етуші құқықтық құралдар ұсынылады.

Жобалық жұмыстың теориялық мәні маңызды әлеуметтік-құқықтық проблеманы кешенді түрде шешумен белгіленіп, зерттеу материалдары қылмыстық құқық және криминологияны жетілдіруде пайдаланылуы мүмкін.

Жобалық жұмыстың практикалық мәні зерттеу материалдары бойынша жасалған қорытындылар мен ұсыныстарды адам ұрлау қылмысының алдын алу бойынша өкілетті органдардың қызметтерін жетілдіруде, сондай-ақ қылмыстық құқықты, қылмыстық-атқару құқығын, криминологияны оқытуда пайдаланылуымен белгіленеді.

Жобалық жұмыстың жаңалығы ең алдымен, кешенді тәсіл негізінде адамды ұрлау сияқты қылмыстарға монографиялық зерттеу жүргізілуінен тұрады. Оның нәтижелері адамды ұрлағаны үшін қылмыстық жауапкершілік туралы бірқатар теориялық ережелерді нақтылауға, адамды ұрлаумен ұштасқан қылмыстардың алдын алу жөніндегі қызметтің негізгі бағыттарын айқындауға, оның ішінде қылмыстық заңнаманы жетілдіру жөніндегі ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Қорғауға ұсынылатын негізгі нәтижелер:

1. Жобалық жұмыстың авторы адам ұрлығының құқықтық табиғатын зерделеп, ұғымға қатысты өзінің криминологиялық авторлық анықтамасын ұсынады: «Адам ұрлау - бұл адамды құқыққа қайшы қасақаналықпен жасырын не ашық түрде, алдау арқылы немесе еркінен тыс алып кетуге, ұстап отыруға және бір орыннан екінші орынға ауыстыруға бағытталған іс-әрекет».

2. Осы жобаның авторы ҚК 125-бабында берілген «Ұрланған адамды өз еркімен босатқан адам, егер оның әрекеттерінде өзге қылмыс құрамы болмаса, қылмыстық жауаптылықтан босатылады» деген ескертпені 125-баптан мүлдем алып тастауды ұсынады.

3. Қолда бар эмпирикалық материалдар негізінде адам ұрлаумен байланысты қылмыстар зорлық-зомбылық сипаттағы қылмыстылыққа жататындығына көз жеткіздік және осы сипаттағы қылмыстылықтың басым бөлігі Қазақстан Республикасының Алматы және Ақмола облыстары аймақтарында жасалып, оның тұрақты түрде өсу тенденциясы бар екендігін белгіледік.

Жобалық жұмыстың құрылымы. Диссертацияның құрылымдық жүйесі зерттеу жұмысының көздеген мақсаты мен міндетіне қарай анықталды. Диссертация кіріспеден, екі бөлімнен, төрт бөлімшеден, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

1 АДАМ ҰРЛАУ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ

1.1 Адам ұрлау қылмысының ретроспективтік аспектісі мен халықаралық тәжірибеге шолу жасау

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында мемлекеттің жоғары құндылықтары адам, адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп жарияланған [6]. Халықаралық қауымдастықпен игерілген, тиісті халықаралық-құқықтық актілермен бекітілген және танылған құқықтар мен бостандықтар адамның әлеуметтік және заңды түрде қамтамасыздандырған тәртіп шарасы болып табылады. Олар бөлінбес, ажырамас қасиетке ие және адамның жүріп-тұру тәсілін еркін таңдау қабілетінде көрінісін табады, оған қатысты ешкім ешқандай тыйымдар мен шектеулер қоя алмайды [7].

Адам ұрлағаны үшін қылмыстық жауапкершілікті белгілейтін заң нормаларын жетілдіру бойынша ұсынымдар мен ұсыныстарды әзірлеу, құқық қолдану қызметін тұрақтандыруды қамтамасыз ету осы саладағы Қазақстан Республикасы қылмыстық құқығының дамуына тарихи талдау жүргізу сияқты зерттеу міндеттерін шешуді талап етеді. Оқиғаларды, фактілерді, процестерді, олардың нақты тарихи жағдайларда пайда болу себептерін тануға мұндай ретроспективті тәсіл танымның негізгі жалпы ғылыми әдістерінің бірі болып табылады деп есептеледі. Бұл ретте тарихи әдіс «қоғамдық дамудың барлық қарама-қайшы диалектикасын түсінуге, сонымен қатар зерттелетін құбылыстың мәнін, сондай-ақ осы құбылыспен байланысты процестерді, олардың заңдылықтарын, негізгі тенденциясын, даму бағыттарын тануға мүмкіндік береді». Осылайша, отандық заңнаманы зерттеу адамды ұрлаумен байланысты проблемалардың қылмыстық-құқықтық және криминологиялық сипаттамасы үшін елеулі әдіснамалық маңызы бар.

Қылмыстық қол сұғушылықтың зерттелетін түрін тарихи-құқықтық талдау осы теріс әлеуметтік құбылыс қоғам үшін жаңа болып табылмайтынын көрсетеді. Адамды ұрлау, дәстүрлі жалпы қылмыстық қылмыстардың көпшілігі сияқты ұзақ даму тарихы бар және ғасырлар бойы өз тамырларымен жалғасады. Алайда, адамзат қоғамының әртүрлі даму кезеңдерінде ол өзгеріссіз, бірдей болған жоқ және әр түрлі қарқындылықпен дамуда.

Адамды ұрлағаны үшін жауапкершілік тәртібі туралы жекелеген қаулылар ежелгі құқық ескерткіштерінде қамтылған. Біз бұны ғылыми тұрғыдан біршама зерттелген Кеңес Одағының тарихынан қарастырмақпыз.

Осыған ұқсас қаралған қол сұғушылықтар мен оларды жасағаны үшін жазалауды Новгородская, Псковская, Двинская «кеме грамоталары» көздеген. Бұл белгілі бір шамада қазіргі құрылыс үшін осындай әрекеттердің жоғары дәрежесін және олардың Ежелгі Орыс мемлекетінің аумағында едәуір таралуын куәландырады.

Орталықтандырылған мемлекетті құру процесі тұрақты және көптеген соғыстармен, бөтен аумақтарды жаулап алумен және адамдарды тұтқынға алумен қатар жүрді, бұл заңды әскери олжа ретінде қарастырылды. Басқа бір түрі князьдерге және басқа да бай адамдарға сату үшін адамдарды тұтқындау мақсатында көршілес елдерге шабуылдар болды.

Адамдарды ұрлау қоғамдық қауіпті қол сұғушылық ретінде орыс орталықтандырылған мемлекетінің бірінші кодекстерімен қаралды. Мәселен, 1497 ж. сот орындаушысы «бас татыба» үшін жауапкершілікті қарастырды, оның жынысы тарихи-құқықтық әдебиетте холоптарды ұрлау деп саналады. Бұл әрекетті жасағаны үшін 9-Б .сот орындаушысы өлім жазасы қарастырылған.

Сондай-ақ, 1649 жылы соборлық ұсыныс адам ұрлау сияқты қылмыс үшін жауапкершілік белгіледі. 1750 ж. Елизаветаның императрицасының Жарлығымен осы заң

актісіне кінәлі адамның барлық құқықтарынан айырылуына және қамау жазасына ұшыраған сәбидің ұрлануы туралы норма енгізілді. Аталған жаза түрлеріне каторж жұмыстарына сілтеме қосылды.

1832 ж. қылмыстық заңдардың реформасы ұлттық немесе діни белгілері бойынша қандай да бір айырмашылықтарды өткізбей, адамдарды ұрлағаны үшін жазаны одан әрі күшейтті. Айта кетейік, 1832 ж. заңдар жинағы бекініс құқығы кезеңінде жасалған, адам (бұл жағдайда шаруа) үй иесінің меншігі болып табылады және өзінің ақшалай көрінісі болды. Сондықтан да адамдарды ұрлағаны үшін жазалау шараларын күшейту олардың құқықтарын қорғауға деген ұмтылысымен мүлдем түсіндірілмеген. Ең алдымен, бұл Ресейдің туземдік халқының басты иесі монархтың өзі болды деген пікірден жасалған.

Осылайша, Ежелгі орыс мемлекетінде, сондай-ақ орыс орталықтандырылған мемлекетінің құрылуы мен нығаюы кезінде, абсолюттік кезеңде адамдар түрлі жұмыстарды орындау үшін беру мақсатында немесе кейіннен сату және осындай мәміледен бас тарту үшін бөтен меншік ретінде ұрланды. Қоғамдық қатынастардың дамуымен осы қылмыс түрінің мазмұны өзгерді. Әсіресе бұл 1861 жылы Ресейдегі бекініс құқығының күшін жойғаннан кейін айқын көрінді. адамдарды, әсіресе балаларды пайдакүнемдік себептер бойынша ұрлаудың таралуы арнайы баптардың «қылмыстық және түзеу жазалары туралы сөздікке» (1885 ж.) енгізілуіне алып келді. Онда қылмыстың субъективті жағының себептері мен мақсаты сияқты белгілері нақты нақтыланды.

1885 ж. орналастыру нормаларын талдау адам ұрлаудың келесі түрлерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Біріншіден, бұл «жай-күйі туралы заңдарға қарсы қылмыстар мен теріс қылықтар туралы» бөлімінде қаралатын адам ұрлау. Заңдар ұрлаудың қарапайым және квапицирленген түрлерін де қарастырған. «Баланың нақты шығу тегін немесе күйін жасыру ниетімен баланы ұрлау және жою» (1407-бап) білікті болып табылды. Бұл қылмыс үшін Санкциялар барлық күй құқығынан айыру және 4-тен 6 жылға дейінгі каторж жұмыстарына сілтеме жасау түрінде жаза көзделген. Айта кету керек, мұндай жаза үстем таптың балаларын ұрлағаны үшін ғана тағайындалуы мүмкін. Қарапайым баланы ұрлағаны үшін санкция үш есе аз болды.

Екіншіден, бұл «ар-намысты қорлау туралы» бөлімге енгізілген адамдарды ұрлау болды. Бұл қылмыстар «әйел немесе қыз баланы зорлау ниетімен ұрлау» (1529-бап) мақсаттарымен сипатталды. Бірнеше саралау белгілері де қарастырылған: «ар-намысты айыру үшін күшпен жасалған тұрмыстағы әйелдерді ұрлау» (1580-бап); «ұрлаушымен немесе басқа адаммен заңсыз некеге тұру үшін» (1581-бап), сондай-ақ «тұрмыстағы әйелдің келісімімен ұрлау» (1582-бап.).

1885 ж. ұсыныста адам ұрлағаны үшін қылмыстық жаза қарастырылған басқа да баптар бар. Бұл нормалар 1841 ж. халықаралық шартқа сәйкес, Ресей қол қойған жұмысшылардың саудасына қарсы күрес туралы заңға енгізілді. Ресей бодандығындағы немесе қамқорлығындағы (1410-бап) адамдарды ұрлау және құлдыққа сату, сондай-ақ африкалық ұлттардың саудасына қатысу қылмыс ретінде сараланды.

Ресей аумағында 1903 жылы қылмыстық тұрғыда адамдарды ұрлағаны үшін жазалауды қарастыратын нормалар қалыптасқан. Көбінесе олар қаралып отырған қылмыстың объективті және субъективті жақтарына қатысты болған. Мысалы, заң баланың еркіндігіне қол сұғушылықтың түрлерін келесідей бөліп көрсетті: жасырылған ұрлау; бас тарту; ата-аналардың заңды талабына қарамастан қайтармау. Қылмыстық істің 503-бабында ұрлаудың себептері мен мақсаттары көрсетілген; «қайырымдылыққа немесе өзге де зейінсіз жұмысқа», «пайдакүнемдік мақсатта», «баланы оның жай-күйі құқығынан айыру ниетімен». Әлбетте, бұл сол уақытта мұндай әрекеттердің кең таралуына және олардың едәуір қоғамдық қауіптілігіне байланысты болды. Заң шығарушы субъективті тараптың белгілерін да атап өтті, атап айтқанда, «немқұрайлылық үшін» деген мақсатпен ұрлауды «оның кінәсіздігі үшін» пайдалану» [8, 316]. Осылайша, капитализм жағдайында адамдарды ұрлау сипаты айтарлықтай өзгерді. Қайыр сұрау, некеге тұру және т. б. үшін балаларды ұрлау басым болды.

1922 жылғы КСРО ҚК бөтен баланы пайдакүнемдік мақсатпен, кек алу немесе басқа да жеке түрлерден ұрлағаны, жасырғаны немесе ауыстырғаны үшін қылмыстық жауапкершілікті көздеді. 1920-1950 жылдардағы статистика көрсеткендей, Ресей қоғамының қазіргі даму кезеңінде балаларды қоса алғанда, адамдарды ұрлау жағдайлары өте сирек болды. Мәселен, КСРО оқу мәліметтері бойынша, 1928 ж. КСРО ҚК 149-бабы бойынша (1926 ж.) баланың ұрлануы, жасырылуы және ауыстырылуы 19 жағдай тіркелді [9, 185]. Бұл қылмыстардың себептері көбінесе сатып алу, киетін заттарды иелену, сұрау салу үшін пайдалану болды.

Адам ұрлаудың басқа түрлері сол уақытта таратылмаған. Мүмкін, олар тоталитарлық режим жағдайында бола алмады. Сонымен қатар, елде жаппай қирау, кедейшілік байқалып, 7 млн. астам панасыз қалған балалар болды [10, 59-б.].

1960 жылғы КСРО Қылмыстық кодексі адамды ұрлау үшін қылмыстық жауапкершілікті қарастыратын арнайы норманы қамтымаған. Сонымен қатар, осы Заңның 125-бабы баланы ұрлағаны немесе ауыстырғаны үшін жаза белгілеген. Бұл қылмыстың объективті жағы бөтен баланы жасырын немесе ашық ұрлауға бағытталған әрекеттер болды. Көрсетілген екі тәсілден басқа (құпия немесе ашық) қылмыс алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен жасалуы мүмкін. Баланы ұрлаудың дербес түрі ретінде заң оны бөліп, ауыстыру, яғни, бір баланы басқасымен қасақана ауыстыру.

Мұндай қылмыстан тек 14 жасқа толмаған адам ғана зардап шекті. 1960 жылғы КСРО ҚК-нің жалпы адам ұрлау туралы дербес норманы бермеді. Мұндай әрекеттердің ерекше сирек жағдайлары сол кездегі тергеу және сот практикасы бас бостандығынан заңсыз айыру ретінде қарады (КСРО ҚК 126-бабы). Қоғамда осындай аса қауіпті әрекеттердің едәуір таралуына байланысты ғана заң шығарушы 1997 жылы қолданылып жүрген қылмыстық заңға адамды ұрлағаны үшін қылмыстық жауапкершілікті белгілейтін норманы енгізуге мәжбүр болды (КР ҚК 125-бабы).

1.2 Адамды ұрлау қылмысының құрамы

Адам ұрлау түсінігі бұрыннан белгілі болып табылады. Ол туралы Ежелгі Грецияның антикалық мифтері айтып кеткен. Адам ұрлау тақырыбына көптеген өнер туындылары жазылған.

Бүгінгі қолданылып жүрген «киднеппинг» сөзі салыстырмалы түрде жақында пайда болды. Англияда "abduction" сөзі қолданылған, ол әйелді өз еркінен тыс ұрлау дегенді білдірді. Қазақ елінің тарихы да әйел ұрлаудың көптеген мысалдарын біледі. Кейіннен әйелдерді ұрлаумен қоса ерлерді, балаларды ұрлау фактілері де көбейді.

Адам ұрлау бүгінгі күні кең таралған құбылыс болып табылады және Қазақстан Республикасының қолданыста заңнамасына сәйкес бұл құбылыс құқықа қайшы, қоғамдық қауіп жоғары қылмыс ретінде танылған.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 125-бабында адам ұрлау үшін қылмыстық жауаптылық қарастырылады, онда адам ұрлаудың жай, сараланған және ерекше сараланған құрамдары қарастырылады.

ҚР ҚК 125-бабының 1-бөлігі кінәні ауырататын және жеңілдететін мән-жайлары жоқ адам ұрлау үшін жауаптылықты қарастырады. ҚР ҚК 125-бабының 1-бөлігінің диспозициясы жай (атаулы) болып келеді, яғни адам ұрлаудың қандай да бір белгілерін сипаттаусыз адам ұрлау нысанында көрініс табатын қылмыстың атауын көрсетумен шектеледі.

Тергеу мен сот тәжірибесінде ҚК 125-бабының 1-бөлігін тәжірибелік қолдануға байланысты көптеген қиындықтар туындайды, өйткені адам ұрлау үшін қылмыстық жауаптылық көздейтін норманың диспозициясы жай диспозицияға жататындықтан әрекетті саралауға байланысты қиындық туындайды, яғни қандай әрекетті адам ұрлау деп тану мәселесі. Сондықтан қылмыстық заңнаманың 125-бабының бірінші бөлігін қазіргі контекстінде қалдыру тиімсіз және перспективсіз болып келеді. Сәйкесінше, жай диспозицияны сипаттамалық диспозицияға ауыстыратын кез келді [11].

Сипаттамалық диспозицияда қылмыстың негізгі белгілері көрсетіледі. Қылмыстық заңнаманың нормаларының диспозицияларының басым бөлігі сипаттамалық болып табылады, ол қылмыстық заңның дұрыс қолданылуына әсер етеді.

Адам ұрлау қылмысы үшін қылмыстық жауаптылықты көздейтін нормасының жай диспозициясын сипаттамалық диспозицияға ауыстыру заңда адам ұрлау қылмысының негізгі белгілерін көрсетуге мүмкіндік берер еді. Сипаттамалық диспозицияның жай диспозициядан басымдығы қылмыстық құқық теориясында және практикада нақты қылмыстарды дұрыс саралау мәселесін шешу кезінде өз көрінісін тапқан. Сипаттамалық диспозицияда заң шығарушы нақты қылмыстық белгілерін толығымен ашып көрсетеді. Егер заңнамада қандай да бір қылмыстың белгілері нақты көрсетілсе, қылмысты саралауда қате жіберу мүмкіндігі азайып, қылмыс үшін жауаптылық таңдау мәселесін дұрыс шешуге нақты мүмкіндік туындайды.

Жоғарыда айтқандарды ескере отырып қылмыстық кодекстің адам ұрлау үшін жауаптылық көздейтін нормасының жай диспозициясын сипаттамалық диспозицияға ауыстыру тиімді болар еді.

Тәжірибеде көрсетіп отырғандай адам ұрлау қылмысы көбінесе жәбірленушіні алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Кей жағдайларда адам ұрлау жәбірленушіге күш қолдану арқылы жүзеге асырылады, онда адамды күштеп ұстап алып, кейін көлікпен басқа жерге әкетеді.

Осыны ескере отырып, ҚР ҚК 125-бабының 1-бөлігін келесі редакцияда сипаттауды ұсынамыз: «Адамды оның еркінен тыс алдау немесе сенімді теріс пайдалану не жәбірленушіге күш қолдану арқылы ұрлау».

Қылмыстық заңнаманың адамның жеке басына адам ұрлау арқылы қол сұғатын нормасын жоғарыда көрсетіп өткендей жетілдіру өз кезегінде құқық қорғау органдарының осы санаттағы қылмыстармен күресудегі тиімділігі мен белсенділігін жоғарлатар еді.

Кез келген қылмыстың қылмыстық-құқықтық табиғатын ашу мәселесі оның құрамының элементтерін анықтаумен тығыз байланысты. Қылмыс элементтерін анықтауда ерекше орын қылмыстың объектісіне ие, өйткені қол сұғушылық объектісін анықтау қылмысты саралауда, жазаны дараландыруға және әрекеттің қоғамдық қауіптілігін анықтауда ерекше орынға ие.

Адам ұрлау қылмысының объектісінің белгілерін анықтау және тиісінше осы қылмысты қол сұғушылық объектісіне байланысты дұрыс саралау мәселесін шешу қылмыстық құқық теориясында қылмыс объектісіне қатысты қалыптасқан концептуалдық ережелердің негізінде жүзеге асырылуы тиіс.

Кеңестік кезеңдегі ғалымдар Н.Д.Дурманов, Н.И.Загородников, В.Н.Кудрявцевтер қылмыстың объектісі ретінде қоғамдық қатынастарды атаған. Кеңестер одағы өмір сүрген уақытта қылмыстың объектісі қоғамдық қатынастар болып табылады деген пікірі тереңнен етек алып, басқа пікірлерге қарағанда доминанттық рөлге ие болды.

Ресейлік ғалым А.В.Наумовтың айтуынша қоғамдық қатынастар шынымен де көп жағдайларда қылмыстың объектісі болып табылады, мысалға меншікке қарсы қылмыстарда қылмыс объектісі ұрланған мүлік емес, сол мүлікке деген меншік құқығынан туындайтын мүлікке ие болу, пайдалану және билік ету қатынастары келеді. Бірақ кей жағдайларда қоғамдық қатынастың қылмыс объектісі ретіндегі теориясы жеткіліксіз болып шығады. Ол әсіресе жекеше адамға қарсы қылмыстарға қатысты байқалады, мысалға адам өлтіру, адам ұрлау және т.б.

Жоғарыда атап өткеніміздей бүгінгі күні қылмыстық заңнаманың қорғайтын ең басты қазынасы адам, оның құқықтары мен бостандықтары болып табылады. Осы кезде А.В. Наумовтың ұсынған пікірімен келіспеуге болмайды.

Соңғы жылдары қазақстандық ғалымдар қылмыс объектісіне қатысты жемісті зерттеу жүргізді. Е.И.Қайржановтың пікірі бойынша қылмыстың бірден бір объектісі мүдделер болып табылады, мүдде адамға қажет және пайдалы құндылықтардың жиынтығы болып табылады [12, 126].

Сәйкесінше қылмыстың объектісі ретінде қоғамдық қатынастар, құқықтар, заңды мүдделер және тиісті құндылықтарды тануымыз керек.

Қылмыс объектісі - кез келген қылмыс құрамының қажетті белгісі болып табылады. Ешқандай объектіге немесе қылмыстық заңмен қорғалмаймын объектіге қарсы бағытталған әрекет қылмыс болып саналмайды.

Сонымен, қылмыс объектісі ретінде адам қылмыс жасай отырып қол сұғатын және қоғамға қауіпті әрекетпен зиян келтіретін не келтіру қаупін тудыратын қылмыстық заңмен қорғалған әлеуметтік маңызды мүдделер, құқықтар және құндылықтардың кешенін түсіну керек.

Адам ұрлау қылмысының топтық объектісі қылмыстық заңмен қорғалатын жеке тұлғаның мүдделері.

Адам ұрлаудың тікелей объектісі қылмыстық заңмен қорғалатын адамның жеке бас бостандық (физикалық және моральдік) мүдделері. Жеке бас бостандық деп адамның еркін қозғалып тұру және әрекет ету бостандығы танылады.

Ал адам ұрлау қылмысының қосымша объектісі адамның өмірі, денсаулығы, мүлкі және өзге де құндылықтар жатады.

Кез келген адам оның жасына, әлеуметтік статусына, азаматтығына және өзге де қасиеттеріне қарамастан адам ұрлау қылмысы бойынша жәбірленуші болуы мүмкін.

Адам ұрлау қылмысының объективтік жағы қылмыстық жауаптылықты тағайындаудың міндетті негізі болып табылады, бірақ ҚК 125-бабының диспозициясында заң шығарушы осы қылмыстың объективтік жағын сипаттайтын белгілерді көрсетпеген.

Жоғарыда атап өткеніміздей ҚР ҚК 125-бабының диспозициясы жай (кейбір қайнар көздерде оны «атаулы диспозиция» деп те атайды) диспозиция түрінде құрастырылған және қылмыс туралы сипаттауды екі сөзбен шектеледі: «адам ұрлау». Тәжірибеде ҚК 125-бабының диспозициясын қолданып, жауаптылықты таңдау кезінде сәйкесінші осы қылмысты қылмыс құрамының объективті белгілері бойынша саралауға байланысты көптеген қиындықтар туындайды.

Қылмыстық құқық теориясында қылмыстың объективтік жағы қылмыстық заңмен қорғалатын объектіге қол сұғушылықтың сыртқы жағы ретінде сипатталады [13, 96].

Нақтырақ нұсқада қылмыс құрамының объективтік жағы қылмыстық заңмен қорғалатын объектіге қоғамдық қауіпті актінің сыртқы көрінісі ретінде қарастырылған. Ол сыртқы акт өз көрінісін объективтік өмірде табады және қылмыс объектісіне зиян келтіреді немесе зиян келтіру қаупін тудырады.

Академик В.Н.Кудрявцевтің пайымдауынша қылмыстың объективтік жағы заңмен қорғалатын объектілерге қоғамдық қауіпті және құқыққа қайшы қол сұғудың көрінісі болып табылады, ол субъектінің қылмыстық әрекетінен (әрекетсіздігінен) басталып, қылмыстық қорытындымен аяқталады.

Аяқталған қылмыстық объективтік жағынан біренеше компоненттерді көруге болады: қоғамдық қауіпті әрекет (әрекетсіздік), зиянды салдар, себепті байланыс, сонымен қоса қылмыс жасаудың орны, уақыты, тәсілі және жағдайы.

Б.А.Куриновтың жазуынша «...қылмыс құрамы элементтері ішінде объективтік жақ өзге элементтерге қарағанда толығырақ сипатталған... ерекше бөлімнің объективтік жақ белгілерін сипаттамайтын баптары жоқ. Сол уақытта ерекше бөлімде қылмыстық субъектісі мен субъективтік жағының мазмұнын ашпайтын баптар көп. Сондықтан қылмыстың объективтік жағы қылмыстық әрекеттің негізгі элементі болып табылады. Әрекеттің сыртқы жағында оның қоғамдық қауіптілігі көрінісі табады» [14, 96].

Яғни қылмыстық құқықтың теориясында қылмыстың объективтік жағы қоғамдық қауіпті әрекеттің сыртқы әлемде көрінісін табатын негізі элементі ретінде танылады. Тек қоғамдық заңмен қорғалатын объектіге қол сұғумен көрініс табатын қоғамдық қауіпті әрекеттің болу фактісі анықталған жағдайда ғана адамды қылмыс құрамының объективтік жағы бойынша қылмыстық жауаптылыққа тарту мәселесі көтеріледі.

Қоғамдық қауіпті әрекет жасай отырып, субъект қоршаған ортаға әсер етеді, онда өзгерістер жасайды, ол өзгерістер өз кезегінде құбылыстардың өзгеруіне әкеледі.

Қылмыстың объективтік жағы жәбірленушіні оның тұрақты немесе уақытша тұратын жерінен оның еркіне қарсы немесе одан басқа жерге басып алу және заңсыз ауыстыру арқылы адамды бас бостандығынан айыруға әкеп соғатын іс-әрекеттерден көрінеді.

Адамды ұрлау деп жасырын немесе ашық, не алдау арқылы оны иелену, сондай-ақ жәбірленушінің тұрған жерінен орнын ауыстыру және оның еркінен тыс басқа жерде ұстап қалуға бағытталған құқыққа қарсы қасақана іс-әрекеттерді түсіну керек.

Жеке еркіндік тұрғылықты жерін, орнын, тұратын жерін таңдау құқығын білдіреді.

Қылмыс құрамының құрылысы бойынша қылмыс құрамы формальды болып табылады. Адамды қолға алған сәттен бастап аяқталған ұрлық деп танылады. Ең бастысы, жәбірленуші кінәлінің қарамағында болған уақыт емес, ұрлау фактісі болып табылады. Адамның ұрлауға ерікті келісімі осы қылмыстың құрамын жоққа шығарады. Сондай-ақ, өзінің тағдырына мүдделі, оның тәрбиесінде жүрген басқа ата-анасының немесе жақын туыстарының еркіне қарамастан, өз баласының немесе ұлын алу жағдайы баланы ұрлау деп танылмайды.

Адам ұрлау әрқашан адамның белсенді әрекеттерімен жасалады. әрекетсіздік арқылы бұл қылмыстың объективтік жағын орындау мүмкін емес, өйткені адам ұрлау қылмысы міндетті белгісі жәбірленушінің оның еркінен тыс күш қолдану арқылы кеңістікте орынын ауыстыруға бағытталған белсенді әрекеттермен сипатталады.

Адамды ұрлауға бағытталған әрекеттер әртүрлі нысанда жүзеге асуы мүмкін.

Профессор А.М. Мамутов әйел ұрлау қылмысының объективтік жағының белгілерін аша отырып, көрсетті: «Әйелді оның еркінен тыс ұрлаудың объективтік жағы белсенді әрекеттермен сипатталады. Әрекетсіздікпен ұрлау мүмкін емес. Ол кез келген әрекет емес, әйелдің орынын ауыстыруға мәжбүрлеген әрекет...» [15].

Ары қарай А.М.Мамутов әйел ұрлауға бағытталған әрекеттердің жасалуы тәсілін жүйелендіреді.

А.М. Мамутовтың ұсынған әйелді ұрлауға бағытталған әрекеттердің жүйесін негізге ала отырып, тек әйелді ғана емес, кез келген адамды ұрлаудың келесідей тәсілдерін көрсетуге болады:

Алып қашу (умыкание), адамды алып кету арқылы ұрлау.

1. Ұрлаушының қулығына негізделген жәбірленушіні алдау немесе сенімін теріс пайдаланып ұрлау.

2. Адамды жәбірленушіге физикалық күш қолдану немесе психикалық әсер ету арқылы ұрлау:

Сонымен қоса адам ұрлау қылмысы жәбірленушінің дәрменсіз жағдайын пайдалана отырып жасалуы мүмкін.

Қылмыстық құқықта адам ұрлаудың объективтік жағының мазмұнын ашу көптеген қиындықтар туындатады, өйткені ұрлаудың, сондай-ақ ұрлықтың түсінігі көбінесе мүлікті ұрлауға қатысты сипатталады. Сондықтан адам ұрлау үшін қылмыстық құқықтық жауапкершілік туралы сөз болғанда қылмыстың бұл санатының ерекшеліктерін ескеру керек [16, 78б.].

Осыған байланысты қылмыстық құқық теориясында қылмыстың объективтік белгілеріне байланысты қылмыстық әрекеттің жасалуының нақты нысандары көрсетілген.

Қылмыстық әрекеттің нақты нысандары әртүрлі болып келеді. Ол қылмыстық құқықтың ерекше бөлігімен қарастырылады. Сол уақытта олар нақты әрекеттермен, қылмыс жасау орнымен және уақытымен сипатталуы мүмкін. Қылмыстық құқық теориясында қылмыс жасаудың нысандарын екі түрмен сипаттауға ұмтылыс жасалған: қорқыту және алдау. Бірақ қорқытумен де, алдаумен де жасалмайтын қылмыстар болады.

Қылмыстық құқық теориясында әрекеттің тәсілінің ерекшеліктері қылмыстың объективтік жағының қажетті белгісі ретінде сипатталады. Мысалға, заң бөтеннің мүлкін ұрлаудың тәсіліне қарай

келесідей түрлерін боліп көрсеткен: ұрлық - яғни бөтен мүлікті жасырын ұрлау, тонау - яғни бөтен мүлікті ашық ұрлау, қарақшылық - яғни бөтен мүлікті ұрлау мақсатында шабуыл жасауға ұшыраған адамның өмірі мен денсаулығына қауіпті күш көрсетумен немесе тікелей осындай күш қолданамын деп қорқытумен ұштасқан шабуыл жасау. Кей жағдайларда қылмыс жасаудың тәсілі қылыстың қауіптілік деңгейін жоғарлатады, оны сараланған түрге ауыстырады. Мысалға қарақшылықтың сараланған түрі денсаулыққа ауыр зиян келтірумен, абайсызда жәбірленушінің өліміне әкеп соққан қарақшылық болып табылады.

Қылмыс жасаудың кейбір түрлері ол заңмен сараланған мән-жай ретінде қарастырылмауына қарамастан әрқашан жауаптылықты ауырлататын мән жай ретінде танылады. Оған жәбірленушіні ерекше қаталдықпен өлтіру, қоғамдық қауіп кезінде қылмыс жасау, қылмысты қауіпті тәсілмен жасау жатады.

Қылмыстық заңнама қылмыстың құрамының аяқталу сәтін әрекет немесе әрекетсіздіктің жасалу уақытымен немесе кейінгі нақты салдардың туындауымен байланыстырады.

Қылмыстық кодекстің 125-бабының 1-бөлігі қылмыстың аяқталған құрамы ретінде адамды ұрлаудан көрінетін әрекетерді таниды.

Қылмыстық кодекстің 125-бабының 2-бөлігіне сәйкес адам ұрлаудың сараланған құрамдары ретінде: алдын ала сөз байласып адамдар тобымен; бірнеше рет; өмір мен денсаулыққа қауіпті күш қолданып; қару немесе қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолданып; кәмелетке толмағандығы көрінеу адамға қатысты; кінәліге жүктілік жағдайында екендігі көрінеу әйелге қатысты; екі немесе одан да көп адамға қатысты; пайдакүнемдік ниетте жасалған адам ұрлауды таниды.

Ал ҚР ҚК 125-бабының 3-бөлігі бойынша адам ұрлаудың ерекше сараланған құрамдары ретінде ұйымдасқан топ жасалған; ұрланған адамды пайдалану мақсатында жасалған; абайсызда жәбірленушінің өлуіне немесе өзге ауыр зардаптарға әкеп соққан қылмысты танийды.

Көп жағдайда адам ұрлау кезінде қылмыскерлердің күш қолдану немесе алдау тәсілін қолданатынын байқауға болады. Адам ұрлаудың сыртқы белгілері мүлікті ұрлауға қарағанда өзіндік ерекше белгілері бар, ал ерекшеліктерді адам ұрлау құрамының конструкциясын объективтік жағы бойынша анықтауда және ол үшін қылмыстық жауаптылықты дифференцияциялауда ескеру керек.

Ең бірінші «ұрлау» және «ұрлық» терминдерінің арақатынасын ашып көрсету керек.

«Ұрлық» сөзі бөтеннің мүлкін құқықа қайшы жолмен алуды білдіреді және мүлікке қатысты қолданылады.

«Ұрлау» термині жасырын алу, алып кету дегенді білдіреді.

Адам ұрлауға мүлікті ұрдаудың сыртқы белгілері тән болып келеді. Мысалы егер адам ұрлау жәбірленушінің дәрменсіз жағдайын, яғни мас немесе ұйқылы күйін пайдалану арқылы жасалса, онда кінәлінің әрекеттерінде ұрлыққа тән белгілері бар.

Егер адам ұрлау жәбірленушіні алдау жолымен немесе сенімді теріс пайлаланумен жасалса онда алаяқтыққа ұқсас әрекеттер орын алады.

Егер ересек адамның қарауына бала немесе әрекет қабілетсіз адам сеніп тапсырылса және ол адам сенімді теріс пайдаланып баланы немесе әрекет қабілетсіз адамды ұрлап кетсе, онда бұндай әрекеттер ееніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу қылмысына сырттай ұқсас болады [17, 175б.].

Адамның өмірі мен денсаулығына қауіпті емес күш қолдану арықылы адамды ашықтан ашық ұрлаған кезде ондай әрекеттерден мүлікті тонаудың белгілері байқалады.

Адам ұрлау жәбірленушіге күш қолдану қауімімен не бөтен мүлікті жоюмен немесе бүлдірумен қорқыту арқылы, сол сияқты жәбірленушіні немесе оның туыстарын масқаралайтын мәліметтерді таратумен не жәбірленушінің немесе оның жақындарының мүдделеріне елеулі зиян келтіруі мүмкін өзге де мәліметтерді жариялау қауімімен ұрлаушының бұйрықтарын орындап, өзімен бірге жүруді талап ету арқылы жасалуы да мүмкін. Адам ұрлаудың мұндай нысаны қорқытып алушылық белгілеріне ұқсас.

Сәйкесінше жоғарыдағыдан көріп отырғанымыздай адам ұрлау қылмысының объективтік белгілері көп жағдайларда мүлікті ұрлауға бағытталған қылмыстық әрекеттерге ұқсас. Бірақ заң шығарушы адам ұрлауға қарағанда мүлікті ұрлау қылмысының түрлері мен оған жауаптылықты детальді түрде регламенттеген. Бұл менің ойымша заңнаманың кемшілігі болып табылуы да мүмкін. Ондай кемшілікті меншік құқығына қарсы қылмыстардың көптілігімен де түсіндіруге болады, бірақ соңғы жылдардағы статистикалық мәліметердің корсетуі бойынша адам ұрлау қылмысы да күрт көбеюде, сондықтан осыған байланысты адам ұрлаудың жекелеген түрлерін айқындап, ол үшін жауаптылықты дербестендіру қажеттілігі нақ бүгін туындап отырған сияқты.

Сондай-ақ барлық көрсетілген мән-жайларды адам ұрлау қылмысының объективтік белгілерін анық оқып, зертегенде білуге болушы еді. Бірақ жоғарыда бірнеше рет атап өтіп кеткеніміздей ҚК 125-бабының диспозициясы адам ұрлаудың объективтік белгілері сипатталмағандықтан, адам ұрлау қылмысы жасау кезінде орын алатын көптеген фактілер қылмыстық заңнамамен қамтылмай қалып отыр тиісінше олар қылысмыстық жауапты емес.

Қылмыстық заңнамада нақты қоғамды қауіпті әрекет үшін қылмыстық жауаптылық мәселесі анық көрініс табуы керек. Қылмыстық кодексте барлық қылмыстардың құрамдары қоғамдық қауіпті әрекеттерді бір бірінен ажырата алатындықтай дәрежеде толық дәрежеде сипатталуы тиіс.

Сондықтан қоғамдық қауіпті әрекеттің заңи түсініктемесі ретіндегі қылмыс құрамына міндетті түрде тиісті адамның әлеуметтік қауіпті әрекеті сәйкес келуі тиіс, онда қылмыстық жауаптылыққа тартудың негізі болып табылатын объективтік және субъективтік элементтер мен олардың белгілерінің қажетті және жеткілікті жиынтығы болуы тиіс.

Яғни әрекет етуші қылмыстық кодекстің 125-бабы адам ұрлау үшін қылмыстық жауаптылықтың міндеттілігі үшін қылмыстың объективтік жағы шегінде барлық әрекеттерді толық көлемде қамтылмайды. Сондықтан ҚК 125-бабына адам ұрлауды сипаттайтын барлық белгілерді сипаттауға байланысты жауаптылықты көздейтін шектерде өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет.

Қылмыстық құқық теориясында қылмыстық объективтік жағының міндетті белгісі әрекет пен туындаған зардаптың арасындағы себепті байланыс табылады.

Адам ұрлау қылмысы адамды ұстап алып және оны біраз болсын орынын кеңістікте ауыстырғаннан кейін аяқталған болып саналады.

Ал жалпы адамды ұрлау фактісі жасырын және ашық адам ұрлау нысанында сипатталуы мүмкін.

Заңи әдебиетте адам ұрлау қылмысы үш әрекеттің жиынтығынан тұрады деген тұжырым қалыптасқан. Яғни адамды ұстау, оны кеңістіктегі орнын ауыстыру және нақты бір жерде ұстап отыру.

Адамды ұрлап әкеткеннен кейін оны ұстап отыру фактісі орын алуы тиіс, және бұл жерде ұстап отырудың ұзақтығы маңызды емес. Адам ұрлауда жәбірленушінің келісімінің белгілері болса және ол адам ұрлаудың инсценировкасы болып табылатын болса, бұл жерде ҚК 125-бабы бойынша

қылмыстық жауаптылыққа тарту мәселесі болуы мүмкін емес. Онда бұл жерде қылмыстық адам ұрлау болып табылмайтын «символикалық адам ұрлау» орын алады.

Сондай-ақ өзінің немесе асырап алған баласын басқа ата-ананың немесе туыстардың еркінен тыс алып кою да ҚК 125-бабымен сараланбайды. Және бұл реттерде баланы ұрлаған ата-ана ата-аналық құқықтарынан айырылған айырылмағандығы маңызды емес. Егер бала оның жақын туыстарымен ата-анасының еркінен тыс ұрланған кезде ол егер баланың мүддесі үшін болса адам ұрлау қылмысы орын алмайды.

Сонымен қоса адам ұрлау қылмысы өзге де қоғамдық қауіпті әрекеттермен ұштасуы мүмкін. Мысалға, өлтіремін деп немесе денсаулыққа ауыр зиян келтіремін деп, сол сияқты адамның жеке басына өзге ауыр күш көрсетемін не мүлікті өртеп құртамын деп, жарылыс жасап немесе өзге жалпы қауіпті тәсілмен қорқыту. Кейбір жағдайларда адам ұрлау жәбірленушіні алдын ала негізделген мақсаттарды қанағаттандыру үшін физикалық және психикалық мәжбүрлеумен ұштасады, мысалға, босатудың шарты ретінде ақша талап ету, қарыздарды кешіктіруге мәжбүрлеу, құнды заттарды (көлік, құнды қағаз, үй) беруге мәжбүрлеу. Яғни қорыта келе, жоғарыда көрсетілген әдіс тәсілдердің барлығы өздерінің жиынтығы бойынша қылмыстық адам ұрлаудың объективтік жағының белгілерінің мазмұнын құрайды

Сонымен жоғарыда көрсетіп кеткеніміздей адам ұрлау әрқашан адамның белсенді әрекеттерімен жасалады.

Әрекетсіздік арқылы бұл қылмыстың объективтік жағын орындау мүмкін емес, өйткені адам ұрлау қылмыстың міндетті белгісі жәбірленушінің оның еркінен тыс күш қолдану арқылы кеңістікте орынын ауыстыруға бағытталған белсенді әрекеттермен сипатталады.

Адам ұрлау қылмысы жасалған кезде жәбірленуші физикалық бостандығынан айырылады, оның еркінен тыс оның кеңістегі орны ауысады, оған қатысты күш қолданылуы мүмкін.

Адам ұрлау физикалық күш қолданумен де, психикалық күш қолданумен де жүзеге асырылуы мүмкін, яғни қорқыту арқылы. Сондай-ақ адам ұрлау алдау немесе дәрменсіз жағдайын пайдалану арқылы (мас болу, ауру болу немесе өзге де күш қолдану қажет етпейтін жағдайлар) жүзеге асырылуы да мүмкін.

Сондай-ақ барлық көрсетілген мән-жайларды адам ұрлау қылмысының объективтік белгілерін анық оқып, зертегенде білуге болушы еді. Бірақ жоғарыда бірнәйе рет атап өтіп кеткеніміздей ҚК 125-бабының диспозициясы адам ұрлаудың объективтік белгілері сипатталмағандықтан, адам ұрлау қылмысын жасау кезінде орын алатын көптеген фактілер қылмыстық заңнамамен қамтылмай қалып отыр, тиісінше олар қылмыстық жауапты емес.

Адамды ұрлап әкеткеннен кейін оны ұстап отыру фактісі орын алуы тиіс, және бұл жерде ұстап отырудың ұзақтығы маңызды емес.

Адам ұрлауда жәбірленушінің келісімінің белгілері болса және ол адам ұрлаудың инсценировкасы болып табылатын болса, бұл жерде ҚК 125-бабы бойынша қылмыстық жауаптылыққа тарту мәселесі болуы мүмкін емес.

Жоғарыдағыдан байқағанымыздай адам ұрлау қылмысының объективтік белгілері көп жағдайларда мүлікті ұрлауға бағытталған қылмыстық әрекеттерге ұқсас. Бірақ заң шығарушы адам ұрлауға қарағанда мүлікті ұрлау қылмысының түрлері мен оған жауаптылықты детальді түрде регламенттеген. Бұл менің ойымша заңнаманың кемшілігі болып табылуы да мүмкін.

Ондай кемшілікті меншік құқығына қарсы қылмыстардың көптілігімен де түсіндіруге болады, бірақ соңғы жылдардағы статистикалық мәліметердің көрсетуі бойынша адам ұрлау қылмысы да күрт көбеюде, сондықтан осыған байланысты адам ұрлаудың жекелеген түрлерін айқындап, ол үшін жауаптылықты дербестендіру қажеттілігі нақ бүгін туындап отырған сияқты [10, 826.].

Жалпы адам ұрлау қылымысының объективтік белгілерін толық ашу үшін оның қылмыстық-құқықтық негізі болуы керк, ондай негіз нақты қылмыс үшін жауаптылықты белгілейтін сипаттамалы диспозицисы болып табылады, сондықтан заңнамаға өзгеріс енгізу арқылы адам ұрлаудың диспозициясын жайдан сипаттамалыққа алмастыру керек.

Осы айтылғандар негізінде төмендегідей қорытындылар жасауға болады:

Адам ұрлаудың қоғамдық қаупі адамның Конституциямен кепілдік берілген бостандыққа құқықтарын бұзудан тұрады. Адамды ұрлау көбінесе денсаулыққа ауыр зиян келтіру қаупімен, зорлаумен немесе басқа да қылмыстық әрекеттермен қатар жүреді және әртүрлі қылмыстық мақсаттар болуы мүмкін.

Қылмыс объектісі адамның жеке еркіндігі болып табылады. Қосымша нысан ретінде ұрланған адамның өмірі мен денсаулығы болуы мүмкін. Жасына, жынысына, жұмыс орнына және т. б. қарамастан кез келген адам жәбірленуші бола алады.

Қылмыстың объективтік жағы жәбірленушіні оның тұрақты немесе уақытша тұратын жерінен оның еркіне қарсы немесе одан басқа жерге басып алу және заңсыз ауыстыру арқылы адамды бас бостандығынан айыруға әкеп соғатын іс-әрекеттерден көрінеді.

Адам ұрлау түріндегі қылмыстық құқық бұзушылық диспозициясы құрылысы бойынша жай диспозицияға жататындықтан оны түсіну мәселесі құқық қолданушылар үшін қиындық туғызуда. Сондықтан осы зерттеу жобасының авторы оны, сипаттамалы диспозицияға ауыстыруды жөн санаушы авторларға қолдау көрсете отырып, адамды ұрлау деп жасырын немесе ашық, не алдау арқылы оны иелену, сондай-ақ жәбірленушінің тұрған жерінен орнын ауыстыру және оның еркінен басқа басқа басқа жерде ұстап қалуға бағытталған құқыққа қарсы қасақана іс-әрекеттерді түсіну керектігін белгілейді.

Адам ұрлаудың субъективтік белгілері

Адам ұрлау қылмысы субъективтік жағынан тікелей қасақаналықпен сипатталады. Кінәлі адам өзінің адамды еркінен тыс ұрлауға байланысты әрекеттерінің құқыққа қайшылығын және қоғамдық қауіптілігін түсінеді және сол әрекеттердің жасалуын тілейді.

Адам ұрлауда ең көң тараған ниет - пайдақорлық ниет болып табылады. Өзге де ниеттер болуы мүмкін: кек, қызғаныш, бұзақылық, өзге қылмыстың жасалуына жағдай жасау. Пайдақорлық ниетті қоспағанда, өзге ниеттер қылмысты саралауға әсер етпейді [18, 876.].

Қылмыстық құқық теориясында қылмыстың субъективтік жағы қоғамға қауіпті әрекеттің ішкі мәні ретінде сипатталады. Қылмыстық субъективтік жағы кінәлінің жасалып жатқан қоғамдық қауіпті әрекетке деген психикалық қатынасы болып келеді және ол кінә, ниет, мақсат және эмоциядан тұрады. Қылмыстық құқықтың Жалпы бөлімі бойынша оқулықтардың бәрінде қылмыстың субъективтік жағы осылай сипатталады.

Қылмыстық заңнамада «субъективтік жақ» түсінігі қолданылмайды. Бірақ заң шығарушы оның мәнін кінә, ниет және мақсат деген түсініктерді қолдану арқылы ашады. Бұл түсініктердің әрқайсысы қылмыстың психикалық мәнін әр қырынан сипаттайды.

Кінә кінәлі адамның қоғамдық қауіпті әрекет пен қоғамдық қауіпті салдарға деген психикалық көзқарасын білдіреді. Ол қасақана және абайсыздықта болуы мүмкін. Адам ұрлау қылмысы тек қасақанылықпен, және тек тікелей қасақаналықпен жасалады.

Ниет қылмыс жасауға сенімділікті тудыратын бастама.

Қылмыстық мақсат - бұл қылмыс жасаушы адамның ұмтылатын және күткен қорытындысы.

Шынымен де, заңнамада қылмыстың субъективтік жағы туралы ештеңе айтылмайды. Сонымен қатар ҚК 19-бабына сәйкес «Адам соларға қатысты өз кінәсі анықталған қоғамдық қауіпті әрекеті (іс-әрекет немесе әрекетсіздігі) және пайда болған қоғамдық қауіпті зардаптар үшін ғана қылмыстық жауапқа тартылуға тиіс» деп белгіленеді. Заңға сәйкес объективті айыптауға, яғни кінәсіз зиян келтіргені үшін қылмыстық жауаптылыққа жол берілмейді.

В.В. Лунеевтің жазуынша қылмыстың субъективтік жағы қылмыскердің жалпы жасап отырған қылмысқа және оның жеке бөліктеріне (қоғамдық қауіпті әрекетке, зардапқа, олардың арасындағы себепті байланысқа, қылмыстың жасалу орны мен уақытына және тағыда басқа) деген психикалық қатынасы және ол өте күрделі мәселе болып келеді де, жалпы және ерекше қылмыстық құқықтық маңызы бар өзара байланысты қылмыстық-құқықтық элементтерден тұрады. Оларға кінә, ниет, мақсат және қылмыс жасаған кездегі адамның эмоционалдық жағдайы [19].

Қылмыстың субъективтік жағының негізгі белгісі кінә болып табылады. Ол негізді болып келеді. Кез келген әрекет ету актісі оны жасаған адамның кінәсі болғанда ғана қылмыс болып саналады.

Жоғарыда көрсетіп кеткеніміздей, адам ұрлау қылмысы кезінде кінәнің тікелей қасақаналығы орын алады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 20-бабының 2-тармағына сәйкес егер адам өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін ұғынып, оның қоғамдық қауіпті зардаптары болуының мүмкін екенін немесе болмай қоймайтынын алдын ала білсе және осы зардаптардың болуын тілесе, қылмыс тікелей ниетпен жасалған қылмыс деп танылады.

Яғни адам ұрлау қылмысы кезінде ұрлаушы өзінің әрекетінің қоғамға қауіпті екенін ұғынады, оның қоғамдық қауіпті зардаптары болуының мүмкін екенін немесе болмай қоймайтынын алдын ала біледі және осы зардаптардың болуын тілейді.

Заңнамада көрсетілген тікелей қасақаналықтың осы сипаттамалық белгілері қылмыс жасаған адамның әрекетіне нақты баға беруге негіз болып саналады. Бірақ кейбір қылмыстардың құрамдарын терең анализдей келе нақты бір қылмыстардың субъективтік жағының ерекшеліктерін анықтау кезінде қиындықтар туындайтынын айту керек.

Адам ұрлау қылмысының құрамына құқықтық анализ жасау кезінде әр нақты жағдайға байланысты кінә, қылмыс жасау ниеті мен мақсатын анық талдау жасау керек. Қылмыс оқиғасының бұл мән-жайлардың барлығын анықтамау соттың ең соңында іс бойынша дұрыс шешім қабылдамауына әкелуі мүмкін. Мысалға адам ұрлауда пайдакүнемдік ниеттің болғанын дұрыс анықтамау әрекеті ҚК 125- бабының 2-бөлігімен емес 125-баптың 1-бөлігімен қате саралауға әкеп соқтырады және тиісінше жауаптылықтың мөлшері дұрыс анықталмайды. Немесе адам ұрлауда алдын ала пайдакүнемдік ниет болмаса, ол тек жәбірленушіге қатысты тек жеке ұнамастық ниеттерге негізделсе, әрекетті жай адам

ұрлау деп танып, ҚК 125- бабының 1-бөлігімен саралау керек. Сондықтан субъективтік жақтың белгілерін дұрыс анықтау адам ұрлау қылмысын дұрыс саралаудың кепілі болып табылады [20, 297б.].

Қылмыстың субъективтік жағы субъектінің жасалаған қоғамдық қауіпті әрекетке және оның салдарына деген психикалық қатынасы және қылмыстың субъективтік жағына қылмыспен байланысты адамның психикалық қызметі екенін ескере отырып, кейбір ғалымдар кінәні субъективтік жақты ядросы болып табылатын психикалық қатынастың бір формасы деген қорытындыға келіп отыр.

Адам ұрлау қылмысының ниеттері әртүрлі болуы мүмкін. Профессор У.С.Жекебаев индивидтің әрекетінің ниетін анықтаудың маңызын көрсете отырып былай деп жазады: «адам тұлғасының құрылымын терең түсіну үшін, оны дамытып, бағыттайтын факторлардың заңдылығын анықтау үшін, соның ішінде әлеуметтік теріс бағытталған тұлғаның да, индивидтің қылмыстың іс-әрекетінің басымды ниеттерінің мәні мен табиғатын анықтау өте қажет теориялық және практикалық маңызға ие. Бұл мәселелер ғалым-заңгерлерді қызықтырмайды деп айтуға болмайды. Қылмыстың субъективтік жағына құқықтық анализ жасалған кезде тұлғаның оның әрекетіне деген психикалық қатынасы анықталады, яғни кінә нысаны, қылмыстық ниет пен мақсат, бірақ бұлар қылмыс құрамын талдау үшін, қылмысты ұқсас қылмыстардан ажырату және қылмыстық жазаны жеке дараландыру үшін зерттеледі» [21].

Қылмыстық адам ұрлау кезіндегі қылмыстық ниетті анықтау бірінші кезекте адам ұрлау қылмысының құрамын талдау, оны ұқсас қылмыстардан (босандығынынан заңсыз айыру, адамды кепілге алу және басқа) айыру үшін қажет.

Егер қылмыстың ниетінің анықтамасы туралы айтатын болсақ, қылмыстық ниетке қатысты толық анықтаманы профессор К.Е.Игошев берген: «қылмыстың ниетін әлеуметтік орта мен тұлғаның өмірлік тәжірибесінің әсерімен қалыптасқан, қылмыстық қызметтің ішкі себебі болып табылатын және жеке тұлғаның қылмыстық қызметінің бағытына әсер ететін бастамасы (побуждение)» [22].

Осы көрсетілген ережеге сәйкес қылмыстық құқық теориясында адам ұрлау қылмысының ниеті адам ұрлау қылмысын жасауға бет алған адамға әлеуметтік орта мен қылмыскердің өмірлік тәжірибесі әсер еткен бастама деп анықталады. Және мұндай ниетті қылмыстық қол сұғушылықтың ішкі себебі деп тану керек.

Қылмыстық құқық қылмыстық мінез-құлықтың сыртқы көрінісін ғана зерттейді, өйткені ой әлі де қылмыс емес, сол себепті де тек қана қылмыстың объективтік жағы (қылмысқа дайындалудан бастап) көрініс тапқанда ғана ол іске кіріседі. Ал криминология болса, оны микрокриминологиялық деңгейінде себептерін зерттейтін болғандықтан әуелгі түрткісінен бастап, тіпті, ол мотивтің пайда болуының да себептеріне тереңдеп үңіледі. Адам ұрлаудың ниеті мен мақсаты адам ұрлау қылмысын өзге ұқсас қылмыстардан ажыратуда ерекше ольге ие болады, мысалға бас бостандығынан заңсыз айыру, адамды кепілге алу. ҚК 125-бабы бойынша күш қолдану не алдау арқылы, сенімді теріс пайдалану арқылы немесе қорқыту адам ұрлауға байланысты әрекеттер саралануы керек.

Мысалға субъективтік жағы бойынша адам ұрлау қылмысы адамды кепілге алу қылмысынан айыруға болады.

Адамды кепілге алу қылмысы өзінің субъективтік жағы бойынша адам ұрлау қылмысы сияқты тікелей қасақаналықпен сипатталады. Кінәлі адам адамды құқыққа қайшы кепілге ала отырып, мемлекетті, ұйымды немесе азаматты қандай да бір іс-әрекет жасауға немесе қандай да бір іс-әрекет жасаудан тартынуға мәжбүр ететінін түсінеді және сол әрекеттердің болуын тілейді.

Адамды кепілге алу қылымысына қарағанда адамды ұрлауда кінәлі адам басқа адамды оның еркінен тыс оның орнын ауыстыратынын түсінеді және оны тілейді. Сондықтан осы екі қылмыстың құрамының интеллектуалдық моменттері әртүрлі. Мысалға адамды кепілге алу қылмысында кінәлінің санасымен адамның қоғамның қауіпсіз өмірін қамтамасыз ететін қатынастарға қарсы құқыққа қайшы әрекеттер қамтылады, атап айтқанда: тұлғаның қауіпсіздігі, ұйымдардың дұрыс қызметін бұзу. Өз кезегінде адам ұрлау қылмысының тікелей қасақаналығының интеллектуалдық моменті кінәлі адам қылмыс жасай отырып басқаның бостандығынан айыруын түсінумен сипатталады. Сондай-ақ, кепілге алу қылмысының субъективтік жағының міндетті белгісі арнайы мақсаттың болуы - мемлекетті, ұйымды немесе азаматты қандай да бір іс-әрекет жасауға немесе қандай да бір іс-әрекет жасаудан тартынуға мәжбүр ету мақсаты. Қарастырылып отырған қылмыстарды жасаудың ниеттері әртүрлі болуы мүмкін.

Адам ұрлау үшін қылымыстық жауаптылықты тиісті тағайындап, жаза жеке дараландыру үшін қылмысының құрамына құқықтық анализ жасау кезінде әр нақты жағдайға байланысты кінә, қылмыс жасау ниеті мен мақсатын анық талдау жасау керек. Қылмыс оқиғасының бұл мән-жайлардың барлығын анықтамау соттың ең соңында іс бойынша дұрыс шешім қабылдамауына әкелуі мүмкін. Мысалға адам ұрлауда пайдакүнемдік ниеттің болғанын дұрыс анықтамау әрекетті ҚК 125-бабының 2-бөлігімен емес 125-баптың 1-бөлігімен қате саралауға әкеп соқтырады және тиісінше жауаптылықтың мөлшері дұрыс анықталмайды. Немесе адам ұрлауда алдын ала пайдакүнемдік ниет болмаса, ол тек жәбірленушіге қатысты тек жеке ұнамастық ниетерге негіделсе, әрекетті жай адам ұрлау деп танып, ҚК 125-бабының 1-бөлігімен саралау керек. Сондықтан субъективтік жақтың белгілерін дұрыс анықтау адам ұрлау қылмысын дұрыс саралаудың кепілі болып табылады. Адам ұрлаудың ниеті мен мақсаты адам ұрлау қылымысын өзге ұқсас қылмыстардан ажыратуда ерекше рольге ие болады, мысалға бас бостандығынан заңсыз айыру, адамды кепілге алу. ҚК 125-бабы бойынша күш қолдану не алдау арқылы, сенімді теріс пайдалану арқылы немесе қорқыту адам ұрлауға байланысты әрекеттер саралануы керек. Адамды кепілге алу қылмысы өзінің субъективтік жағы бойынша адам ұрлау қылымысы сияқты тікелей қасақаналықпен сипатталады. Кінәлі адам адамды құқыққа қайшы кепілге ала отырып, мемлекетті, ұйымды немесе азаматты қандай да бір іс-әрекет жасауға немесе қандай да бір іс-әрекет жасаудан тартынуға мәжбүр ететінін түсінеді және сол әрекеттердің болуын тілейді.

Сонымен, адам ұрлаудың субъективтік жағы адам ұрлаушының қылмыстық әрекетінің ішкі психологиялық сипаттамасы, ол өз көрінісін жалпы кінәлінің жасап жатқан әрекетіне және оның құқықтық маңызды объективтік сипаттағы элементтеріне (қоғамдық қауіпті әрекет, бас бостандығынан айыру және еркінен тыс басқа жерге апару түріндегі салдар, қылмыс жасаудың уақыты, орны, құралы, тәсілдері) деген психикалық қатынасынан көрініс табады.

Адам ұрлау қылмысы өзінің объектісінің құндылығына байланысты қоғамдық қауіптілігі жоғары қылмыстар қатарына жатады. Қылмыстық адам ұрлау қылымысының субъектісі болып 14 жасқа толған, есі дұрыс жеке тұлға танылады.

Жалпы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде қылмыс субъектісінің анықтамасы берілмеген. ҚК 15-бабы қылмысқа тартылуға тиіс тұлғалар туралы айтылады.

Қылмыстық заңнамада қылмыстың субъектісіне қатысты түсініктеменің осындай қысқа болуына байланысты қылмыстың субъектісін анықтау кезінде теориялық тұрғыдан алғанда нақты қиындықтар туындайды.

Қылмыстық құқық бойынша қылмыстың субъектісі болып есі дұрыс және қылмыс жасаған уақытта қылмыстық заңда көрсетілген жасқа толған адам табылады. Қылмыстың субъектісі болып қоғамға қауіпті іс-әрекет жасаған және заңға сәйкес сол үшін қылмыстық жауаптылықты көтеруге қабілеті бар адам танылады.

Әрекет етуші заңнамаға сәйкес қылмыс субъектісі келесідей белгілермен сипатталады:

1. Қылмыс субъектісі тек жеке тұлға болады. Заңды тұлғалар (кәсіпорындар, мекемелер, ұйымдар) қылмыстың субъектісі болып табылмайды. Кейбір авторлардың Қылмыстық кодекске заңды тұлғаның қылмыстық жауаптылығы туралы нормалар енгізу туралы ұсыныстары негізсіз болып табылады.

2. Қылмыс субъектісі болып кез келген жеке тұлға емес, тек есі тұрыс тұлғалар танылады. Қылмыстық заңнамада есі дұрыстықтың түсінігі берілмеген, ол тек есі дұрыс емес адамның өзінің әрекеттеріне жауап беріп, оларға басшылық жасай алмауынан көрініс табады. Есі дұрыс емес адам ешқандай жағдайларды қылмыстық жауаптылыққа тартылмауы тиіс».

Е.Қаиржановтың жоғарыдағы қылмыс субъектісіне қатысты берген сипаттамасы өз мәні мен мазмұны бойынша Қазақстан Республикасының заңнамасындағы қылмысы субъектісіне берілген түсініктеменің көрінісі болып табылады. Ол түсініктеме қылмыстық заңнамадағы реформалардан кейін қалыптасып, қылмыстық жауаптылыққа тартылуы тиіс субъектінің жалпы белгілері анықталды. Адамды қылмыстың субъектісі деп тану үшін ол осы үш белгінің жиынтығына ие болуы тиіс, бір белгінің жоқ болуы, қылмыстың субъектісінің жоқ екендігін көрсетеді, сәйкесінше мұнда қылмыс құрамы жоқ. Ал, қылмыстық құқықтың пәнінен білетініміз қылмыс құрамы жоқ болуы, қылмыстың субъектісінің жоқ болуы, қылмыстың жоқтылығының белгісі.

Есі дұрыстық - адамның қылмыстық заңмен белгілеп қоғамға қауіпті әрекет жасау кезеңіндегі өз әрекеті (әрекетсіздігі) сипатын және оның қоғамға қауіптілігін түсінуі және оған басшылық ету қабілеті.

Адам қоғамға қауіпті іс-әрекет жасаған кезде өзінің іс-әрекетіне жауап бере алмаса, яғни қылмысты есі дұрыс емес күйінде жасаса, онда ол адамның іс-әрекетінде кінәнің екі нысаны: қасақаналық пен абайсыздық жоқ деп есептеледі. Қоғамға қауіпті іс-әрекетін ұғынып, оның мағынасына жетіп, ақылы мен естілікпен істеген есі дұрыс адам ғана қылмыс үшін кінәлі деп танылады. Керісінше, қоғамға қауіпті іс-әрекет істеген кезде есі дұрыс емес күйде, өзінің іс-әрекеті жөнінде өзіне есеп бере алмайтын, өз әрекетін басқара алмайтын, қылмыс субъектісі бола алмайды.

Қылмыстық заңның нормалары әрқашан дұрыс психикалық қабілетке ие, қоршаған ортада жүріп-тұру ережелеріне қалыптасқан, өз әрекеттерінің мәнін түсіне алатын және оған өз әрекеттерімен басшылық жасай алатын адамдарға бағытталады.

Мұндай қабілетке ие бола алмайтын, өз әрекеттерінің нақтылық сипаты мен қоғамға қауіптілігін түсіне алмайтын және психикалық ауру нәтижесінде өз әрекеттеріне басшылық жасау қабілеті жоқ адамдар есі дұрыс еместер деп танылып қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды. Ол туралы ҚР ҚК 16-бабында баяндалады. Оған сәйкес, ҚК көзделген қоғамдық қауіпті әрекетті жасаған кезде есі дұрыс емес күйде болған, яғни созылмалы психикалық ауруы, психикасының уақытша бұзылуы,

кемақылдылығы немесе психикасының өзге де дертке ұшырауы салдарынан өзінің іс- әрекетінің (әрекетсіздігінің) іс-жүзінде сипаты мен қоғамдық қауіптілігін ұғына алмаған немесе оған ие бола алмаған адам қылмыстық жауаптылыққа тартылуға тиіс емес.

Есі дұрыс емес деп танылған адамға сот қылмыстық заңда көзделген медициналық сипаттарға мәжбүрлеу шараларын қолдануы мүмкін.

Өз әрекетін сезіну, оны басқара алу дені сау адамға туған кезден қалыптасды, пайда болады. Адам белгілі бір жасқа толғанда қалыптасқан өмірлік тәжірибесі арқылы өзін қоршаған орадағы құбылысқа дұрыс баға беру, сол ортаға өзінің әрекетінің пайда немесе зиян келтіргенін ұғыну, нақты жағдайларға байланысты іс- қимыл жасап құқық, мораль нормалары арқылы тыйым салынғандарды істеу-істемеу немесе ондай қимылдан бас тарту мәселелерін шешуге толық қабілетті болады. Психологтардың тұжырымдамасы бойынша, мұндай жас мөлшері 16 жасқа толған уақыт деп белгілеген. Бұл жасқа толған жасөспірімдер өздерінің қылмыстық заңға қайшы кез келген әрекеті үшін жауаптылықта болады.

ҚР ҚК 15-бабында көрсетілген кейбір қылмыстарды істегені үшін мұндай жауаптылық одан ерте жаста - 14 жасқа толған уақыттан бастап басталады. Яғни, қылмыстық заңда көрсетілген белгілі бір жасқа толу қылмыс субъектісінің қажетті белгілерінің бірі болып табылады.

Есі дұрыстық және жеке тұлғаның қылмыстық заңмен белгіленген жасқа толуы қылмыс субъектілерінің жалпы заңды белгісі болып табылады, бұлар барлық қылмыс құрамдары үшін міндетті.

Қылмыстың субъектісі жалпы және арнайы болып екіге бөлінеді. Есі дұрыстық, қылмыстық заңда белгіленген жасқа толу және жеке адам болу сияқты белгілер барлық қылмыстарға тән ортақ белгілер. Бұл белгілер субъектінің түсінігін береді [23, 92-93б.].

Жалпы субъектінің осы белгілермен қатар жекелеген қылмыс құрамының ерекшелігіне қарай қосымша, арнаулы белгілерді қажет ететін адам қылмыстың арнайы субъектісі болып табылады. Мысалы, мемлекеттік қызмет мүддесіне қарсы қылмыстың барлығы дерлік арнаулы мемлекеттік қызметшілер арқылы істеледі. Бұл жерде мемлекеттік қызметші арнайы субъект болып табылады, әскери қылмыстарды тек әскери қызметшілер істейді, сондықтан әскери қызметшілер де қылмыстың арнайы субъектісі болып табылады.

ҚР ҚК 15-бабында көрсетілген кейбір қылмыстарды істегені үшін мұндай жауаптылық, одан ерте жаста - 14 жасқа толған уақыттан бастап басталады. Яғни, қылмыстық заңда көрсетілген белгілі бір жасқа толу қылмыс субъектісінің қажетті белгілерінің бірі болып табылады.

Есі дұрыстық және жеке тұлғаның қылмыстық заңмен белгіленген жасқа толуы қылмыс субъектілерінің жалпы заңды белгісі болып табылады, бұлар барлық қылмыс құрамдары үшін міндетті.

Қылмыстың субъектісі жалпы және арнайы болып екіге бөлінеді. Есі дұрыстық, қылмыстық заңда белгіленген жасқа толу және жеке адам болу сияқты белгілер барлық қылмыстарға тән ортақ белгілер. Бұл белгілер субъектінің түсінігін береді.

Жалпы субъектінің осы белгілермен қатар жекелеген қылмыс құрамының ерекшелігіне қарай қосымша, арнаулы белгілерді қажет ететін адам қылмыстың арнайы субъектісі болып табылады. Мысалы, мемлекеттік қызмет мүддесіне қарсы қылмыстың барлығы дерлік арнаулы мемлекеттік қызметшілер арқылы істеледі. Бұл жерде мемлекеттік қызметші арнайы субъект болып табылады, әскери қылмыстарды тек әскери қызметшілер істейді, сондықтан әскери қызметшілер де қылмыстың арнайы субъектісі болып табылады.

Бірақ қылмыстық адам ұрлауға қатысты келетін болсақ, бұл қылмыстық субъектісі әрқашан да жалпылық сипатқа ие болады және заңнамамен арнайы субъектінің адам ұрлау мәселесі қарастырылмаған.

Қылмыстың құқық теориясында қалыптасқан жалпы және арнайы субъект түсініктерімен қатар бүгінгі күні жеке тұлғалар мен қоса заңды тұлғаларды да қылмыстық қауаптылыққа тартуға байланысты өткір пікірталастар жүріп жатыр.

Жоғарыда айтылғандар негізінде төмендегідей қорытындылар жасаймыз:

Қылмыстың субъективті жағы тікелей ниетпен сипатталады. Кінәлі басқа адамды оның еркіне қарамастан заңсыз тартып алып, басқа жерге ауыстыратынын түсінеді және оған тілейді. Ұрлаудың себептері мен мақсаттары әр түрлі болуы мүмкін (кек алу, бұзақылық ниеттер, қызғаныш, байланбаған қатынастар), олар жасалған әрекеттің құқықтық бағасына әсер етпейді.

Адам ұрлау түріндегі қылмыстық құқық бұзушылық бойынша 14 жасқа толған ақыл-есі дұрыс, жеке адам қылмыс субъектісі болып табылады.

Адам ұрлаудың сараланған құрамдары

Қылмыс сыртқы бейнесі бойынша бір баппен сараланатын болса да оның қоғамдық қауіптілігі әртүрлі болып келеді, сондықтан қылмыстық заңнамада қоғамдық қауіпті әрекетті сипаттайтын жалпы нормамен қатар, әрекеттің ерекшеліктерін ескеріп оны сараланған құрам ретінде танитын нормалар да болады, ондай нормаларда қылмыстық жауаптылық пен қылмыстық жазаны ауырлататын мән-жайлар ескеріледі. Бұл норманы адам ұрлау қылмысына қатысты да айтуға болады.

Қазақ ССР-ның қылмыстық кодексінде адам ұрлау 116 бап болып табылады. Пайдақорлықпен, кек алу мақсатымен немесе өзге бір зұлымдық ниетпен адам ұрлау екі жылдан жеті жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Тап сол қылмыстарды бір топ адамның алдын ала сөз байласып қайталап жасауы, алкогольіктің, наркоманның немесе қоғамдық пайдалы еңбектен жалтаратын адамның жасауы немесе екі және одан да көп адамға қатысты жасауы, сол сияқты жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына қауіп төндіріп, құш жұмсау арқылы немесе осындай күш жұмсаймын деп қорқыту арқылы жасауы - мүлкі конфискеленіп немесе конфискеленбей бес жылдан он екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Ерекше қауіпті рецидивист жасаған немесе ауыр зардаптарға әкеп соқтырған ұрлық, сол сияқты жасы толмаған баланы ұрлау-мүлкі конфискеленіп жеті жылдан он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Қазақ ССР-ның қылмыстық кодексінің 116 бабының 1 бөлігінде біреудің баласын ауыстырып жіберу. Пайдақорлықпен немесе басқа бір зұлымдық ниетпен біреудің баласын ауыстырып жіберу бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

Қазіргі қылмыстық кодекспен салыстырғанда баланы ауыстыру өзінше бір бап болып жеке қаралады. Баланы қасақана ауыстыру- екі жүзден бес жүз айлық көрсеткішке дейінгі мөлшерде немесе сотталған адамның екі айдан бес айға дейінгі кезеңдегі жалақысы немесе өзге де табысы мөлшерінде айыппұл салуға не екі жылға дейінгі мерзімге түзеу жұмыстарына, не дәл сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Пайдакүнемдік немесе өзге жамандық ниетпен жасалған дәл сол әрекет - үш жылдан жеті жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады деп көрсетілген [24, 3056.].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодесіне 125-бабының 2 және 3-ші бөліктеріне сәйкес адам ұрлау қылмысының сараланған және ерешке сараланған құрамдары белгіленген.

Адам ұрлау қылмысының сараланған құрамдарына ҚК 125- бабының 2-бөлігіне сәйкес:

- 1) алдын ала сөз байласып адамдар тобымен;
- 2) бірнеше рет;
- 3) өмір мен денсаулыққа қауіпті күш қолданып;
- 4) қару немесе қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолданып;
- 5) көрінеу кәметке толмаған адамға қатысты;
- 6) кінәліге жүктілік жағдайында екендігі көрінеу әйелге қатысты;
- 7) екі немесе одан да көп адамға қатысты;
- 8) пайдакүнемдік ниетте жасалған адам ұрлау жатады;
- 9) адам өзінің қызмет бабын пайдалана отырып жасаған;
- 10) жәбірленушінің жеке басын куәландыратын жеке құжаттарды бұрмалап, жасырып не жойып жасалған дәл сол іс-әрекеттер.

Сонымен қатар қылмыстық заңнама адам ұрлау қылмысының жасалуын және құрамдық ерекшеліктерін ескеріп ерекше сараланған құрамдарын бекіткен, олаға ҚК 125-бабының 3-бөлігіне сәйкес:

- а) қылмыстық топпен жасалған;
- б) ұрланған адамды қанау мақсатында жасалған;
- в) абайсызда жәбірленушінің өлуіне немесе өзге ауыр зардаптарға әкеп соққан адам ұрлауды жатқызады.

Осы сараланған құрамдарды тереңірек зерттеу мақсатында әрқайсысына жекелеп тоқталып өтейік.

1) адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен адам ұрлау.

Қазақстандағы қылмыстылықтың жағдайы жөніндегі статистикалық мәліметтер соңғы жылдары әр оныншы қылмыс адамдар тобымен жасалғандығын көрсетеді. Әрбір үшінші қарақшылық және әрбір екінші қорқытып алу криминалдық топтармен жасалынады екен.

Қылмысты адамдар тобының алдын ала сөз байласып жасауы қылмыстың жасауын жеңілдетіп оның қоғамдық қауіптілігін жоғарлатады. Алдын ала сөз байласып адам ұрлау болып танылуы үшін онда қылмыс жасауға алдын ала келіскен екі немесе одан көп адам қатысуы керек. Адам ұрлауды алдын ала сөз байласып жасаған кезде әр қатысқан адам адам ұрлау қылмысына байланысты рольдерді бөліп алуы керек, бірақ олардың әрқайсысы адамды күштеп ұстауға және оның орынын ауыстыруға тікелей қатысуы керек.

Адамдар тобының алдын ала сөз байласуы бойынша жасаған адам ұрлаудың негізгі белгісі ретінде қылмыстық қол сұғушылық жасау үшін жасалған алдын ала сөз байласуды тану керек.

Адам ұрлаудағы қатысушылардың біріктілігі олардың әрекеттері бір соңғы мақсатқа бағытталғандығын білдіреді. Ол деген адамдар тобымен жасалған адам ұрлауда қоса орындаушылық белгісі болады. Адамдар тобының алдына ала сөз байласуы бойынша жасалған адам ұрлауда екі не көп адамдардың қылмыс орнын алдына белгілеп жасайтын әрекеті деп санайтын кейбір зерттеушілердің пікірлері дұрыс емес.

2) Бірнеше рет жасалған адам ұрлау.

ҚР ҚК 125-бабының 2-бөлігінің 2) тармағы бойынша осы бап бойынша екі немесе одан да көп қылмыстар жасау бірнеше рет жасалған адам ұрлау деп танылады.

Бұл ҚК 125-бабының 2-бөлігінің 2) тармағымен қарастырылған сараланған құрам бір емес бірнеше қылмыс жасаған қылмыскердің әрекетінің қоғамдық қауіптілігін сипаттайды.

ҚК Ерекше бөлігінің белгілі бір бабының немесе бабының бөлігінде көзделген екі немесе одан да көп әрекеттер жасау қылмыстардың бірнеше рет жасалуы деп танылады. ҚК Ерекше бөлімінің түрлі баптарында көзделген екі немесе одан да көп қылмыс жасау ҚК арнайы көрсетілген жағдайда ғана бірнеше рет жасалған деп танылуы мүмкін.

Бір адаммен қылмысты бірнеше рет жасау ол адам үшін қылмыс кездейсоқ эпизод емес, оның санасында қалыптасып қалған қондырым екенін білдіреді. Біртектес қылмыстарды бірінен кейін бірін орындау құқық бұзушыға нақты тәжірибе береді, ол кезегінде қылмыспен күресуге қиындық тудырады.

Адам ұрлауды бірнеше рет жасалған деп санау үшін әрбір әрекет жеке қылмыс құрамын құрастыру керек екендігін ескеру керек, яғни әрбір қылмыс келесі қылмыстан кішкене болсын уақыт аралығымен ажырауы керек. Әр қылмыс жасауға қылмыскерде жеке қасақана ой пайда болуы тиіс.

Осы жерде жеке қылмыс пен қылмыстардың көптілігін ажыратып алу керек. Б.В.Леонтьевтің пікірінше "жеке қылмыс дегеніміз бір әрекеттен, бір зардаптан, бір кінә нысанынан тұратын және ҚК Ерекше бөлімінің бір бабымен сараланатын әрекет.

Сонымен жеке қылмыс дегеніміз қылмыстық заңның Ерекше бөлімінің бір нормасымен қарастырылған қылмыстың бір құрамы. Сондай-ақ жеке қылмыстардың мазмұны күрделі болуы мүмкін, олар бірнеше әрекеттерден құралып, нәтижесінде бір қылмысты құрайды. Ондай жеке қылмыстарға жалғаспалы, созылмалы және құрамды қылмыстарды жатқызуға болады.

Жалғаспалы қылмыс деп қорытынды қылмыстық әрекет бірнеше ұқсас қылмыстық әрекеттерден тұратын қылмысты айтамыз, яғни бірнеше әрекеттер бір қылмыстық мақсатқа бағыттталып, жиынтығында бір қылмысты құрайды.

Созылмалы қылмыс деп ондағы әрекет қандай да бір уақыт ішінде жалғасытын қылмысты айтамыз. Созылмалы қылмыс әрекет және әрекетсіздік нысанында жасалуы мүмкін.

Құрамды қылмыс ол екі өзара бөлек әрекеттен тұрып, бірақ өзіндік ішкі бірлік пен байланыс нәтижесінде бір қылмысты құрайды.

3) Өмір мен денсаулыққа қауіпті күш қолданып адам ұрлау.

ҚР ҚК-нің 125-бабының 3) тармағымен адам өмір мен денсаулыққа қауіпті күш қолданып адам ұрлау үшін қылмыстық жауаптылық қарастырылады.

Бұл көрсетілген сараланған белгі адам ұрлау кезінде жәбірленушіге оның өмірі мен денсаулығына қауіпті күш қолданғанын білдіреді.

4) Қару немесе қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолданып адам ұрлау. ҚР ҚК-нің 125-бабының 4) тармағымен Қару немесе қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолданып адам ұрлау үшін қылмыстық жауаптылық қарастырылады. Қару қолдану деген терминді бұл жерде қаруды оның тікелей арналған мақсаты бойынша пайлану деп түсінеміз, яғни тірі дүниені құрту үшін пайдалану немесе қорқытуды күшейту үшін қаруды демонстрациялау.

Қару ретінде пайдаланатын өзге де құралдарға тұрмыстық- шаруашылық мақсаттағы заттар жатады (темір, балта, өзге де денсаулық пен өмірге елеулі зиян келтіруі мүмкін заттар), сондай оларға кез келген зиян келтіретін заттарды жатқызамыз.

Адам ұрлауды баптың осы тармағымен саралаған кезде қару алдын ала дайындалды ма немесе қылмыс оқиға орнынан алынды ма, зауыттан жасалған ба немесе қолдан жасалған ба екені ерекше мәнге ие болмайды. Сонымен қоса кінәлі адам қорқытудың әсерін күшейту үшін қарудың макетерін имитациялап корсетсе де, ол қарумен қорқытқан ретінде сараланады.

Қару және қару ретінде пайдаланатын өзге де заттар жәбірленушіге қатысты ғана емес, сонымен қатар адам ұрлау қылмысын көрген адамға немесе ол қылмысқа қарсы шыққан адамға да қатысты қолданылуы мүмкін.

Қару қолдана отырып адам ұрлау кезінде кісі өлтіру орын алса, ол Қылмыстық кодекстің тиісті баптарымен саралануы қажет.

5) Көрінеу кәмелетке толмаған адамға қатысты адам ұрлау үшін қылмыстық жауаптылық ҚР ҚК 125-бабының 2-бөлігінің 5) тармағымен қарастырылады. Ұрлау қылмысының жәбірленушісі көрінеу кәмелетке толмағанын білу фактісі бұл сараланған белгі бойынша арнайы объектінің болу керек екендігін білдіреді. Яғни осы сараланған құрамды қолдану үшін жәбірленуші 18 жасқа толмаған болуы керек. Бұл жерде міндетті жағдай адам ұрлаушының баланың жасын білмеуі және білу мүмкіндігінің болмауы.

6) Кінәліге жүктілік жағдайында екендігі көрінеу белгілі әйелге қатысты адам ұрлау үшін жауаптылық ҚР ҚК 125-бабының 2-бөлігінің 6) тармағымен қарастырылады. Жүктілік жағдайында екендігі көрінеу әйелге қатысты адам ұрлау жасай отырып, кінәлі әйелге және болшақ нәрестенің өміріне қауіп төндіреді, сондықтан оның әрекетінің қоғамдық қауіптілігі жоғарылай түседі.

Қылмыс оның қылмыстық заңнамамен қорғалатын объектіге қол сұғуымен зиян болып келеді, ал егер ол бір емес екі не одан да көп қылмыстық заңнамамен қорғалатын объектілерге қол сұқса, онда оның қоғамдық қауіптілігі де сәйкесінше еселене түседі.

Осыны ескере отырып заң шығарушы ҚК 125-бабының 2- бөлігінің 7) тармағымен екі немесе одан да көп адамға қатысты адам ұрлау сараланған құрамын бекітіп, жазаны қатаңдатып бекіткен.

Екі немесе одан көп адам ұрлау негізінен бір уақытта кем дегенде екі адамды ұрлаумен сипатталады және ол әрекет бір қасақаналықпен сипатталады. Кейбір жағдайларда бірінші және екінші адам ұрлаудың арасында уақыттағы үзіліс болады, бірақ бұл жерде кінәлі адам алдын ала пайда болған екі не көп адам ұрлау ниетін басшылыққа алғандықтан, ол адамды бірнеше рет ұрлау емес, екі немесе одан да көп адамды ұрлау деп саналады.

ҚР Қылмыстық кодексінің 125-бабының 2-бөлігінің 8) тармағы бойынша пайдакүнемдік ниетте жасалған адам ұрлау сараланған құрамы көрсетілген. Осы баппен адам ұрлауды саралау үшін кінәлі адамда қандай да материалдық пайда табу ниеті болуы тиіс.

Адам ұрлаудың тағы бір сараланушы белгісі 9) тармақта белгіленген адам өзінің қызметтік бабын пайдалана отырып жасаған адам ұрлау. Бұл қылмыс түрі адамның құқыққа қайшы әрекетті жасау барысында өзінің мемлекет немесе қоғам тарапынан сеніп тапсырылған қызметтік міндеттерін басқа мақсатта саналы түрде жасайтындығымен қауіпті. Заң шығарушының бұл норманы кейіннен енгізуі мұндай қылмыс түрінің қоғамдық қауіптілік деңгейінің жоғарылығын белгілейді.

10) жәбірленушінің жеке басын куәландыратын жеке құжаттарды бұрмалап, жасырып не жойып жасалған дәл сол іс-әрекеттердің де қоғамдық қауіптілігі жоғары. Статистика бойынша адам ұрлаудың мұндай ауырлатушы мән-жайлары да тәжірибеде жиі кездесетіндігін айғақтайды.

Жоғарыдағы көрсетілген сараланған құрамдар үшін заң шығарушы жазаны дараландыра отыра мүлкін тәркілеп немесе онсыз он жылдан он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны белгілейді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 125-бабының 2- бөлімінде көрсетілген әрекеттер егер ұйымдасқан топпен жасалған, ұрланған адамды пайдалану мақсатында жасалған немесе абайсызда жәбірленушінің өлуіне немесе өзге ауыр зардаптарға әкеп соқса, ерекше жауаптылықты ерекше ауырлататын мән жай ретінде танылып, ҚР ҚК 125-бабының 125-бабының 3-бөлігімен саралануға жатады.

Саралаудың ережелеріне сәйкес бөлік пен бүтін арасындағы нормалардың бәсекелестігі болған кезде бүтін норма қолданылады. Мысалы кінәлінің әрекеттері 125-баптың 2-бөлігінің 3) тармағымен қамтылған болса, оны өзге денсаулыққа қарсы қылмыстар үшін жауаптылық белгілейтін баптармен қосымша сараламайды.

ҚР ҚК 125-бабының 3-тармағының 1) тармағымен ұйымдасқан топпен жасалған адам ұрлаудың сараланған құрамы белгіленеді.

Бұл белгі қылмысқа қатысу нысандарын анықтағанда жалпы сипатта ашылып өткен. ҚР ҚК 31-бабының 3-бөлігіне сәйкес егер қылмысты бір немесе бірнеше қылмыс жасау үшін күні бұрын біріккен адамдардың тұрақты тобы жасаса, ол ұйымдасқан топ жасаған қылмыс деп танылады.

Бандитизм және өзге де қатысушылықпен жасалатын қылмыстар үшін жауаптылық көздейтін заңнаманы соттардың қолданудың кейбір мәселелері туралы 21 маусым 2001 жылғы ҚР Жоғарғы сотының №2 нормативтік қаулысына сәйкес ұйымдасқан топтың алдын ала сөз байласқан адамдар тобынан ажырататын белгі оның ұйымшылдығы мен тұрақтылығы болып табылады.

Ұйымшылдық белгісі адамдар тобы мен ұйымдасқан топты бір-бірінен ажырататын белгі болып табылады. Ұйымдасқан топ бірігіп қылмыс жасап, негізгі және қосымша табыстар табу мақсатымен құрылады. Ұйымшылдық белгі ұйымдасқан топтың сапалық жағын сипаттайды және оған келесі белгілер тән: ұйымдасқан құрылымдардың болуы, топтың ішкі тәртіп және ұйымдастырушы мен басқарушының нұсқауларына бағынуы, қылмыс жасауды жоспарлау, рольдерді бөлу [35, 140б.].

Жоғарыдағы көрсетілген қаулыға сәйкес, ұйымдасқан топқа ұйымдасқан топпен жасалатын қылмыстарға тікелей қатысу ғана емес, сонымен қоса топ мүддесіне өзге де әрекеттер жасау да жатады, яғни басшылық, қаржыландыру, объектілерді іздестіру, транспортпен қамтамасыз ету және мәліметтер жинау.

Ұйымдасқан топпен жасалған адам ұрлаудың тағы да бір ерекше белгісі - тұрақтылық, ол көбінесе мүшелер тұрақтылығымен сипатталады. Р.Е.Кайдаровтың жазуы бойынша топтың тұрақтылығы туралы қылмыстық әрекеттерді алдын ала жоспарлау, қылмысты жүзеге асыру құралдарын дайындау, қатысушыларды азғыру және таңдау, олардың арасында рольдерді бөлу, қылмысты жасыру шараларын қамтамасыз ету, топтың тәртіпке бағынуынан көруге болады.

Бұл белгі ұзақ созылмалы уақытқа қылмыс жасау мақсатында құрылған ұйымдасқан топтың сапалық қасиеті болып табылады. Бірақ қылмыстық құқық теориясында ұйымдасқан топтың бұл белгілеріне байланысты толық біркелкілік жоқ.

Адам ұрлау үшін қылмыстық жауаптылықты қарастыратын ҚК 125-бабының ерекше белгісі оның ескертпесі болып табылады. Ескертпеге сәйкес ұрланған адамды өз еркімен босатқан адам, егер оның іс-әрекеттерінде өзге қылмыс құрамы болмаса, қылмыстық жауаптылықтан босатылады.

Өз еркімен бас тарту дегеніміз адам ұрлаушының жәбірленушіні ұстап тұруға мүмкіндігін сезіне отырып, ары қарайғы әрекеттерінен бас тартып, жәбірленушіні құқық қорғау органдарына немесе оның туыстарына жібереді немесе босатады. Босату туралы шешімнің ниеті саралау үшін маңызды емес. Ол өкіну, жәбірленушіге деген жан ашырлық, жауаптылықтан қорқыныш тағы да басқа болуы мүмкін.

Жәбірленушіні босату бастамасы адам ұрлаушының өзінен, құқық қорғау органдарының қызметкерлерінен немесе өзге де тұлғалардан шығуы мүмкін. Дегенмен, ұрланған адамның қорқу, налу, қамығу және тағы да басқа жағымсыз моральдық-психологиялық көңіл –күйде болатындығын ескере отырып, заң шығарушының кінәлі адамды мүлдем қылмыстық жауаптылықтан босату туралы ойы қылмыстық кодекстің 4-бабында белгіленген қылмыстық жауаптылық негізі ережелеріне қайшы келеді деп санаймыз. Адамды қорлағаны, я болмаса жала жапқаны үшін де қылмыстық жауаптылық қарастырылғанын ескеретін болсақ, адамның өз бас бостандығынан айрылып, өзге адамға тәуелді күй кешкені үшін, түрлі моральдық-психологиялық бұзылуларды басынан өткергені үшін кінәлінің қылмыстық жауаптылықтан босатылуы жаза мақсатына сәйкес келмейді деп санаймыз. Сондықтан ұрланған адамды өз еркімен босатқан адам, егер оның әрекеттерінде өзге қылмыс құрамы болмаса, қылмыстық жауаптылықтан босатылады деген ескертпені 125-баптан мүлдем алып тастау керек деп санаймыз.

Осы бөлімше бойынша төмендегідей қорытындылар жасаймыз:

Адам ұрлаудың сараланған және ерекше сараланған белгілері біз қарастырып отырған қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғам үшін қауіптілік деңгейінің жоғарылығын көрсетеді.

Осы жұмыстың авторы ҚК 125-бабында берілген ұрланған адамды өз еркімен босатқан адам, егер оның әрекеттерінде өзге қылмыс құрамы болмаса, қылмыстық жауаптылықтан босатылады деген ескертпені 125-баптан мүлдем алып тастау керек деп санайды. Себебі, ұрланған адамның қорқу, налу, қамығу және тағы да басқа жағымсыз моральдық-психологиялық көңіл –күйде болатындығын ескере отырып, заң шығарушының кінәлі адамды мүлдем қылмыстық жауаптылықтан босату туралы ойы қылмыстық кодекстің 4-бабында белгіленген қылмыстық жауаптылық негізі ережелеріне қайшы келеді деп санаймыз. Адамды қорлағаны, я болмаса жала жапқаны үшін де қылмыстық жауаптылық қарастырылғанын ескеретін болсақ, адамның өз бас бостандығынан айрылып, өзге адамға тәуелді күй кешкені үшін, түрлі моральдық-психологиялық бұзылуларды басынан өткергені үшін кінәлінің қылмыстық жауаптылықтан босатылуы жаза мақсатына сәйкес келмейді деп санаймыз.

Адам ұрлау қылмысын өзара ұқсас қылмыстардан ажырату

Ұқсас қылмыстарды бір бірінен ажырату қылмыстық саралаудың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Қылмыстық құқық теориясында қылмысты саралау қылмыстық құқықты құқық қорғау органдарының пайдалануының бір сатысы ретінде қарастырылады. Ол алдын ала тергеу (анықтау мен тергеу), сот отырысында, апелляциялық және қадағалау сатысындағы тиісті лауазымды адамдардың қызметтерімен жүзеге асырылады.

Б.А.Куриновтың айтуы бойынша, қылмысты саралау қылмыстық құқықты қолдану қызметіндегі ерекше бір орынды алады, себебі басқа құқықтардың қолданылуының барлық кезде алғышарты болып табылатыны осы. Мәселен, тек қана қылмысты саралап болғаннан кейін ғана айыпталушыға жазалау шараларының қайсысын қолданатындығымызды айқындаймыз. Осының салдарынан біз қылмысты саралаудың маңызды рөлін айқындап аламыз.

Адам ұрлау қылмысына қатысты алсақ, бұл қылмыстың саралау мәселелері бойынша да біршама қиындықтар бар.

Адамды кепілге алу (234-бап), бас бостандығынан заңсыз айыру (126-бап) және адам ұрлаудың (125-бап) субъективтік және объективтік жақтарының ұқсастығы осы қылмыстарды бір бірінен ажырату кезінде және құқық қолдану практикасында біршама қиындықтар тудырады.

Осы қылмыстардың негізгі айырмашылықтары келесідей болып келеді:

- қылмыстың бағытталуына қарай: адамдарды кепілге алу кезінде қылмыстың болу ортасы қоғамдық қауіпсіздік болып келеді, ал адам ұрлау мен бас бостандығынан заңсыз айыру кезінде қол сұғылатын объект жеке тұлғаның бас бостандығы;

- адамды кепілге алу кезінде бас бостандығынан айыру қылмыс құралы емес, қылмыстың мақсаты болып табылады. Сондықтан кепілге алу фактісі мемлекет, бұқаралық ақпараттар құралы алдында жарияланып, ол мемлекетті, жеке және заңды тұлғаларды нақты шешімдер қабылдап, талаптарды орындатудың құралы болып келеді;

- адам ұрлау мен бас бостандығынан айыру қылмыстарында кінәлі пайдақорлық ниетпен осы қылмыстарды жасап отырса да, оны көпшілікке жариялауға мүдделі емес. Көп жағдайда жәбірленушінің жақындарына қойылатын талаптардың бірі құқық қорғау органдарына ештеңе хабарламау. Адам ұрлау мен бас бостандығынан заңсыз айыруда адамды ұрлау, оны күшпен ұстап отыру және талаптың мазмұны жарияланбайды, талаптар жасырын түрде

- жәбірленушінің туыстары мен жақындарына ғана жарияланады, қылмыстың болғандығы туралы білетін адамдардың шеңбері өте тар. Қылмыс субъектісі өз қылмысын жария етуге мүдделі емес;

- Адамды кепілге алу кезінде қылмыстың мақсаты саяси реңге ие болуы мүмкін, ал дам ұрлауда ондай мақсат жоқ;

- Адам ұрлауда бас бостандығынан айырудан қарағанда жәбірленушінің тұрғылықты орны оның еркінен тыс ауыстырылады, яғни жәбірленуші басқа жерге апарылады.

Адамды кепілге алу қылмысы өзінің субъективтік жағы бойынша адам ұрлау қылмысы сияқты тікелей қасақаналықпен сипатталады. Кінәлі адам адамды құқыққа қайшы кепілге ала отырып, мемлекетті, ұйымды немесе азаматты қандай да бір іс-әрекет жасауға немесе қандай да бір іс-әрекет жасаудан тартынуға мәжбүр ететінін түсінеді және сол әрекеттердің болуын тілейді.

Адамды кепілге алу қылмысына қарағанда адамды ұрлауда кінәлі адам басқа адамды оның еркінен тыс оның орнын ауыстыратынын түсінеді және оны тілейді. Сондықтан осы екі қылмыстың құрамының интеллектуалдық моменттері әртүрлі.

Мысалға адамды кепілге алу қылмысында кінәлінің санасымен адамның қоғамның қауіпсіз өмірін қамтамасыз ететін қатынастарға қарсы құқыққа қайшы әрекеттер қамтылады, атап айтқанда: тұлғаның қауіпсіздігі, ұйымдардың дұрыс қызметін бұзу.

ҚР Қылмыстық кодексінің 125-бабымен көрсетілген адам ұрлау қылмысы ҚР ҚК-нің 126-бабымен көрсетілген заңсыз бас бостандығынан айыру қылмысымен ұқсас болып келеді. Осы екі қылмыс құрамдарын біз қылмыстың объективтік жақтары бойынша ажырата аламыз. Адам ұрлау қылмысының объективтік жағы ашық немесе алдау жолымен, не алдау арқылы адамның орнын оның

еркінен тыс ауыстырудан тұрады. Бұл жерде адам ұрлау қылмысында жәбірленуші еркін-қозғалу бостандығынан айырылып қана қоймай (осы белгі болғанда' ғана бас бостандығынан айыру туралы сөз болады), ол кеңістікте өзінің еркінен тыс қозғалтылады. Ал 126-бапта козделеген заңсыз бас бостандығынан айыру қылымысында адам өз еркі бойынша кеңістікте қозғалу мүмкіндігінен айырылады (мысалы, қамап қою, байлап қою және т.б.).

Өз кезегінде адам ұрлау қылмысының тікелей қасақаналығының интеллектуалдық моменті кінәлі адам қылмыс жасай отырып басқаның бостандығынан айыруын түсінумен сипатталады. Сондай-ақ, кепілге алу қылмысының субъективтік жағының міндетті белгісі арнайы мақсаттың болуы - мемлекетті, ұйымды немесе азаматты қандай да бір іс-әрекет жасауға немесе қандай да бір іс-әрекет жасаудан тартынуға мәжбүр ету мақсаты. Қарастырылып отырған қылмыстарды жасаудың ниеттері әртүрлі болуы мүмкін.

2 АДАМ ҰРЛАУДЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

2.1 Адам ұрлау себептері мен шарттары және қылмыскердің жеке басы

Қоғамның жаңа экономикалық және саяси түсініктері мінез-құлықтың жаңа қоғамдық қауіпті түрлерін тудырды, олардың арасында адам ұрлау да пайда болды, осы қылмыстың пайда болуы қоғам туысымен шартталған. Біріншіден, қылмыс жалпы қоғамда болып жатқан өзгерістерге барабар әрекет етті. Екіншіден, соңғы жылдары қылмыс құрылымындағы ауыр және аса ауыр қылмыстардың артуы адам өмірі мен адамның жеке тұлға ретіндегі құндылығының төмендегенін куәландырады. Адам сауда-саттықтың нысанасы және кез келген іс жүзінде, соның ішінде ең төменгі қажеттіліктерді қанағаттандыру құралы болды. Осылайша, адам ұрлау құбылыс ретінде қоғамда және қылмыс табиғатында болып жатқан өзгерістердің заңды нәтижесі болды. Айта кету керек, адамды ұрлау қылмыстың жалпы құрылымында (0,15%) болмашы үлеске ие, дегенмен, бұл қылмыстардың өсу үрдісі әр түрлі кезеңдерде өсу қарқыны бірдей болмаса да.

Соңғы бес жылда қылмыстың серпіні мен құрылымын талдау қылмыс құрылымында, ең алдымен, пайдакүнемдік-зорлық қылмыстардың ұлғаюын көрсетті.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы адам ұрлау сияқты қоғамдық қауіпті әрекеттің өсуін анықтады. Қазақстанның әр түрлі аймақтарындағы қылмыстылық құрылымындағы криминологиялық картина мен адамды ұрлау орнын салыстыру үшін адам өлтіру, денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру, адамды ұрлау, заңсыз бас бостандығынан айыру, кепілге алу, тонау, қарақшылық сияқты қылмыс түрлерінің жай-күйіне статистикалық деңгейде талдау жасау әрекеті жасалды.

Алматы облысында адам ұрлаумен байланысты қылмыстарды жасаудың криминалдық жағдайы барлық аймақтарынан аса күрделі және шиеленісті болып табылатынын атап өткен жөн. 2015 жылдан 2019 жылға дейін адам ұрлығының өсу қарқыны біршама баяулағанына қарамастан, 2018 жылы бұл қылмыстардың алдыңғы жылмен салыстырғанда құлдырауы орын алды, тұтастай алғанда қылмыстың сандық өсуі жалғасуда. Осы қылмыстардың ең көп саны 2018 жылы

2019 жылы жасалды. ұрлау саны бір жарым есеге қысқарды, бірақ бұл құқық қорғау органдарының табыстарымен емес, заңнамадағы өзгерістермен байланысты емес, өйткені келесі жылдары ұрлықтардың саны өткен жылдардағыдай қарқынмен емес, өзгеріссіз өсті.

Сандық өзгерістермен қатар, адам ұрлығының сапалы сипаттамасында өте теріс өзгерістер орын алады. Көптеген материалдық зиян осы қылмыстарға әкеледі, көп адам зардап шегеді.

Жүргізілген зерттеу жалпы тұрақсыздықтың өсуіне және әлеуметтік дамудың теріс факторларының әсерінің күшеюіне қарай осы үрдістер арасындағы алшақтық ауқымы айтарлықтай ұлғаяды, ал оң факторлар ұлғайған кезде қысқартылатыны анықталды. 90-шы жылдан бастап тіркеу деңгейі кем дегенде Қазақстанда да, Алматы өңірінде де криминалдық процестердің шынайы көрінісін көрсетеді. мәліметтер бойынша, Алматы аймағының латенттік қылмыс деңгейі тіркелген деңгейден 2-3 есе артық. Осылайша, қылмыстың кем дегенде үштен екісі түрлі себептермен ресми статистикада нақты көрініс таппады.

Тергеу және сот практикасын зерделеу, өкінішке орай, осы санаттағы істерді алдын ала тергеу және сотта қарау кезінде қаралып отырған қылмыстарды саралауға байланысты белгілі бір қиындықтар бар екенін куәландырады. Қандай дәрежеде бұл ҚР Жоғарғы Сотының дұрыс қолдану жөніндегі ұсыныстарының жоқтығымен түсіндіріледі. Нәтижесінде құқық қорғау органдары көбінесе аталған қылмыстық-құқықтық нормаларды қолданудан қашады.

Құқық қорғау органдарына келіп түсіп, олар туралы ақпарат тіркелмейді немесе қылмыстық іс қозғаудан негізсіз бас тартылады.

Диссертациялық зерттеудің мәліметтері бойынша: «Сіз өз жеке мүдделері мен құқықтарын қорғауды қандай органдармен және билік өкілдерімен, қоғамдық ұйымдармен және басқа да құрылымдармен байланыстырасыз?» деген сауалнамаға жауап берушілердің тек 3 % - ы ғана өз қорғауын құқық қорғау органдарымен байланыстырады, 6% мафиямен (ұйымдасқан қылмыспен), 2,5%-ы түрлі заң шығарушы органдардың депутаттарымен байланыстырады деп жауап берді. Бұл ретте сауалнамаға қатысқандардың 61,8%-ы ешкімге үмітті емес.

Адам ұрлаудың латенттілігінің жоғары деңгейі туралы 2015 ж. Алматы аймағының тұрғындарына жүргізілген сауалнама нәтижесі дәлелдейді. Сауалнама Талдықорған, Алматы қалаларында өткізілді. Жақындары мен таныстары ұрланған жағдайда азаматтар құқық қорғау органдарына жүгінбейді деген болжам мынадай сандарды растайды. «Егер сіздің жақындарыңыздың біреуі заңсыз бас бостандығынан айырылса, сіз қалай түсесіз?» дегенге сұралғандардың тек 24 %-ы полицияға көмекке жүгінетінін айтты; 32 %-қойылған талаптарды орындайды; 11%-жеке күзет агенттігінің қызметіне; 17%-қылмыстық әлем өкілдеріне; 16%-жәбірленушіні өз күштерімен босатуға тырысады.

Адамды ұрлау жасаудың латенттілік ерекшеліктері оның жасырын жасалуының дәрежесіне байланысты. Кезде ұрлау адам жәбірленушінің орналасқан жері бой тасалауда. Қылмыскерлер анонимді әрекет етеді (көп жағдайда туыстарына телефон арқылы қоңырау шалады).

Статистикалық деректер Талдықорған, Алматы сияқты ірі қалаларда адам бостандығының таралуын көрсетеді. Дәл осы қалалар Алматы облысы аймағындағы іскерлік, экономикалық, қаржылық белсенділік орталықтары болып табылады. Мұнда әртүрлі банктер мен фирмалардың ең көп саны орналасқан.

Алматы облысы аймағында адам ұрлау фактісі бойынша қозғалған қылмыстық істерді талдау жәбірленушілерді ұстау орындары келесідей екенін көрсетті: жеке үй - 20 %; пәтерлер - 41 %; кеңсе - 11 %; қосалқы үй-жайлар (жертөле, шатыр, гараждар, сарайлар және т.б.) - 28%. Осылайша, адам ұрлау жағдайы мен динамикасын талдау оның одан әрі өсуін болжауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты адамды ұрлауға ықпал ететін не кедергі келтіретін факторларды анықтау маңызды болып табылады.

Қылмыскер мен құрбан тұлғасының криминологиялық сипаттамасы.

Қылмыскердің тұлғасы. Криминологияда қылмыскердің жеке тұлға ұғымының көптеген анықтамалары жасалған. Біздің ойымызша, В.Н.Бурлаковтың «қылмыскердің тұлғасы; бұл белгілі бір жағдайлық жағдайларда (немесе одан басқа) қылмыс жасауға әкелетін тұлғаның әлеуметтік-психологиялық қасиеттерінің жиынтығы» [25,169]. Бұл анықтамада қылмыскер тұлғасының биоәлеуметтік мәні, сондай-ақ жеке тұлғаның өзара іс-қимылы және нақты қылмысты жасау механизміндегі жағдай көрсетілген. Тұлғаның құрылымы үш элементтен тұрады: Әлеуметтік мәртебе (әлеуметтік-демографиялық белгілер деп аталатын), әлеуметтік функциялар (әлеуметтік «рөлдер») және адамгершілік-психологиялық ұстанымдар. Адам ұрлау жасаған қылмыскердің жеке басын қарауда, біздің ойымызша, келесі аспектілерді ашу керек;

- қылмыскердің осы санатының жеке тұлға құрылымының белгілері бойынша жалпы типтік;

- осы санаттағы қылмыскерлердің «әлеуметтік портретінің» ерекшеліктері бар ма және олар немен байланысты?;

- қылмыс жасау механизміндегі жағдайдың рөлі.;

- аталған қылмыскерлер санатының қоғамдық қауіптілік дәрежесі қандай;

- адамды ұрлаған адамдардың негізгі массасын қандай түрге жатқызуға болады?

Егер статистикалық мәліметтерге сәйкес қылмыскерлердің басым көпшілігі - ерлер, ал әйелдер шамамен 16% - ды құраса, онда біздің зерттеуімізге сәйкес адам ұрлау жасағандардың барлығы (100 %) ер адамдар болды. Қазақстанда қылмыс жасаған тұлғалар арасындағы кәмелетке толмағандардың үлесі 2015 жылы шамамен 13% - ды құрады, 2018 жылы пайыз өзгерген жоқ және кәмелетке толмағандардың үлесі 13% - дан сәл асады. Ең үлкен белсенділікке 18 жастан 29 жасқа дейінгі жас тобы ие. Біздің зерттеуімізге қатысты адам ұрлау жасаған адамдардың жасы пайыздық қатынаста мынадай түрде бөлінді: 18 жасқа дейін-0%, 19-30 жас-69% 31-40 жас-18 %, 40 жастан жоғары - 13%. Бас бостандығынан заңсыз айыру кезінде 19-30 жас (73%) , қылмыскерлердің негізгі жасы 21-30 жас (70%).

Жалпы Қазақстан бойынша қылмыскерлердің білім деңгейі салыстырмалы түрде төмен және Қазақстан халқының жалпы орта білімі аясында қылмыскерлер

көбінесе аяқталмаған орта білімі бар. адам ұрлаған адамдардың 27% - ы жоғары, 48% - ы-орта, 19% - ы-арнаулы орта, 6% - ы-аяқталмаған жоғары білімі болған. Салыстыру үшін: бас бостандығынан заңсыз айыру кезінде қылмыскерлердің 24% - ы жоғары, орташа-10% - ы жоғары білімі болған. Алматы облысы өңірінде адам ұрлау жасаған адамдар саны 73 % қылмыс болған елді мекендердің тұрақты тұрғындары болып шықты.

Қылмыскердің еңбекке қатынасы сияқты жеке тұлғасының әлеуметтік функциясының осындай маңызды көрсеткішіне келетін болсақ, Қазақстан бойынша орташа алғанда, қылмыс жасаған сәтте еңбекке қабілетті адамдардың шамамен 50% жұмыс істемеген және оқымаған. Кінәлілердің жұмыс орны келесі деректермен сипатталады: коммерциялық ұйымдар-38 %; мемлекеттік ұйымдар - 7%; оқушылар-3%; жұмыс істемегендер - 52 %.

Әлеуметтік функцияның мұндай көрсеткішін, соның ішінде рецидивпен сипатталатын қылмыстық әрекет ретінде қарастыра отырып, Егер жалпы Қазақстан бойынша анықталған қылмыскерлер арасында 25% - ға жуық қылмыс жасаса, онда адам ұрлауға кінәлі тұлғалар арасында, бұрын сотталған адамдар арасында-17%, Бұл ретте арнайы рецидив жағдайлары бірде-бір рет байқалған жоқ. Сонымен қатар балаларды ұрлау (адамды ұрлауға объективті жағынан жақын) сияқты қылмыстың проблемаларын зерттей отырып, қылмыскерлердің көпшілігі бұрын сотты болғанын анықтады (72 %).

Жоғарыда көрсетілген белгілердің салыстырмалы талдауынан, адам ұрлау жасаған қылмыскерлердің жеке басының құрылымында, біздің ойымызша, мынадай ерекшеліктерді атап өту қажет; бұл қылмыстың таза "еркектер айналысатын" түрі, ол жәбірленушіні белгілі бір жерде оның еркіне қарсы ұстау, жәбірленушіге және оның туыстарына қойылған қауіп-қатерді іске асыру үшін физикалық күшке ие болу керек. Әйелдерге көп жағдайда мұндай қасиеттер тән емес. Олар арандатушылар, көмекшілер рөлінде сөйлей алады. Криминологиялық тұрғыдан бұл қылмыс түріне белгілі бір уақыт ішінде жәбірленушілердің өтініштеріне «эмоциялық қараушылық» тән, бұл ерлерге қарағанда әйелдерге тән емес.

Аталған қылмыс субъектілері арасында кәмелетке толмағандардың болмауын, біздің ойымызша, осы қылмыстың жасөспірімдер ортасында "беймәлім" деп түсіндіруге болады. Пайдакүнемдік мақсаттың өзінің іске асырылуынан алшақтығы және оған белгісіз уақытта қол жеткізу жасөспірімдер үшін бұл қылмысты жасауды тартымды етеді. Бұл олардың психикасының ерекшеліктерімен де байланысты.

Адамды ұрлау жасаудың ерекшелігі мен статистика деректері көрсетілген қылмыс субъектісінің жәбірленушіні бас бостандығынан айыруды жасау процесін бақылау үшін бос уақытқа ие болуы тиіс екендігін растайды. Сондықтан да қылмыскерлердің арасында жұмыс күні ішінде еңбекпен қамтылғандардың үлесі аз (барлығы 10%). Осы қылмысты жасаған қылмыскерлердің жеке басы «қылмыстық кәсіпқойлықпен» сипатталмайды, бұл арнайы рецидивтің болмауымен, сондай-ақ бұрын сотталған адамдардың төмен пайызымен расталады.

Қылмыстық-құқықтық доктринаға сәйкес, қылмыскердің жеке басы қылмыскердің жеке тұлғасынан қоғамдық қауіптілікпен ерекшеленеді. Соңғысы, тиісті қылмыстық мінез-құлықты тудырған криминогендік мүдделер мен уәждеме түріндегі жеке тұлғаның қасиеттерінің жүйесі болып табылады. Сонымен қатар, жеке

тұлғаның қоғамдық қауіптілігінің міндетті құрамдас бөлігі құқықтық психологияның криминогендік деформациясы, яғни қылмыстық заңға деген дәлелсіз қарым-қатынастың түрлі нұсқалары болып табылады.

Жеке адамның қоғамдық қауіптілігі тек әрекет сипатымен ғана емес, сонымен қатар қылмыстық мінез-құлық пен оның уәждемесі барлық жеке қасиеттер жүйесінде және жалпы субъектінің мінез-құлқында, өйткені «ол жасаған қылмыспен байланысты, бірақ онымен сәйкес келмейді», адам ұрлайтын қылмыскерлердің жеке басының қоғамдық қауіптілік дәрежесі пайдакүнемдік қылмыс жасаған қылмыскерлерге қарағанда әлдеқайда төмен. Бұл өз көрінісін санкцияда тапты. Сонымен қатар, біз жүргізген зерттеу барысында қылмыстық өмір салтын жүргізу шеңберінде осындай әрекеттердің бір тізбек сериясын жасамау фактісімен (яғни қылмыстық кәсіпқойлық жоқ) расталады.

Қылмыс, оның ішінде адам ұрлау жасаған адамдар әлеуметтік, дәлірек айтқанда, әлеуметтік сипаттар жиынтығы бойынша, ал кейде кейбір биологиялық қасиеттер құқық қорғаушы азаматтардан анық ерекшеленеді. Бірақ бұл айырмашылықтар салыстырмалы сипатқа ие және қылмыскерлердің өздері бір-бірінен ерекшеленеді. Алайда кез келген криминологиялық зерттеудің мақсаты - жалпы қылмыстылықты ғана емес, оның түрлері мен түрлерін детерминациялайтын криминогендік факторлардың типтік кешендерін анықтау. Қылмыскерлердің жеке мінездемелері ерекше маңызға ие.

Типология – бұл қылмыстық мінез-құлыққа себеп болатын Елеулі белгілерге негізделген қылмыскерлердің терең сипаттамасы. Типологияның жіктелуден негізгі айырмашылығы типология әлеуметтік ерекшеліктердің барлық немесе белгілі бір топтары үшін типтік жиынтығын қорытады, ал жіктеу қылмыскерлерді жеке дара белгіге сәйкес топтарға бөледі. Біздің ойымызша, А. И. Долгова әзірлеген ең сәтті типология ұсынылады. Борышкер (ол қылмыскердің жеке басын әлеуметтік түр ретінде қарастырады), оған сәйкес барлық қылмыскерлер криминогендік және криминогендік емес (кездейсоқ) тұлғаларға бөлінеді. Криминогендік тұлға үш түрге бөлінеді: дәйекті-криминогендік, ситуативті-криминогендік және ситуативті [26,118-120-б.].

Келтірілген типологияға сәйкес, адам ұрлау жасаған қылмыскердің жеке басын біз зерттеген қылмыскерлердің ситуациялық-криминогендік түріне жатқызу керек. Бұл топ моральдық нормаларды жиі бұзумен және қылмыс болып табылмайтын құқық бұзушылықтарды жасаумен сипатталады. Зерттелген топтың шамамен 17 %-ын ахуалдық түрге жатқызуға болады, өйткені оған мынадай көрсеткіштер тән: адамгершілік-құндылық жүйесінің деформациясы шамалы, қиын жағдайда әлеуметтік орта мен тұлғаның өзара іс-қимыл механизмінің ақаулары бар: проблемалық және даулы. Қылмыс бұл адамға мүлдем қажет емес жағдайдың ықпалымен жасалады. Қылмыскерлердің зерттелетін санатын кездейсоқ түрге жатқызуға болмайды, себебі жеке адамға және оның тікелей құқықтарына зорлық-зомбылық жасау ниеті.

Сонымен қатар, қоғамға қарсы бағыттың мазмұны бойынша қылмыскерлердің мынадай белгілері бар: пайдакүнемдік, зорлық-зомбылық және пайдакүнемдік-зорлық.

Сонымен, адам ұрлау жасаған қылмыскер, әдетте, 20-дан 40 жасқа дейінгі, бос уақыты бар ер адам орта білінбейді және қылмыстық кәсіпқойлығы жоқ, жалпы жағдайға-криминогендік түрге жатады.

Жәбірленушінің жеке басы. Қылмыстық істерді зерделеу көрсеткендей, ұрлаудың құрбандары тек коммерциялық қызметпен айналысатын адамдар ғана емес. Жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша адам ұрлаудан зардап шеккендердің осы санатының үлесі 22%-ды құрайды. Салыстыру үшін: бас бостандығынан заңсыз айыру кезінде коммерциялық қызметпен айналысатын адамдардың үлесі 32%-ды құрайды. Егер ұрлаудың құрбандары көбінесе кәсіпкерлік қызметпен айналысатын адамдар болса және олар қорқытып алу мақсатында ұрласа, онда бизнесмендерді бас бостандығынан заңсыз айырған кезде бұрын алынған қарызды қайтару мақсатында бас бостандығынан айырады. Бизнеспен айналысатын адамдардан кейін екінші орында жеңіл мінез - құлықты әйелдер (жезөкшеліктер) ұрлау құрбандары болады-20%, сондай-ақ мемлекеттік мекемелерде жұмыс істейтін адамдар да (7%), сондай-ақ оқушылар да (4 %).

«Жұмыс істемейтін» санатына жататын адамды ұрлаудан зардап шеккендердің салыстырмалы түрде жоғары саны (39 %), біздің ойымызша, бұл санатқа тұрақты жұмыс орны жоқ, бірақ пәтер иелері болып табылатын және өзінің қаржылық жағдайын ақшалай қосымша төлеммен аз пәтерге айырбастау жолымен түзетуге ниет білдірген адамдар жатады. Осылайша, пәтерді айырбастау дағдысы болмай, жәбірленушілер (пәтер иелері) бірнеше клиенттерге тұрғын үй алаңын айырбастауға жиі келісім беріп, ақшалай аванс алатын жағдайлар белгілі. Өз ақшаларын қайтару мақсатында клиенттер көбінесе үй иелерін ұрлайды және қарызды төлегенге дейін ұстап қалады.

Жынысы мен жасы бойынша жәбірленушілердің сипаттамасы келесідей: 93 %-ы ер адамдар, 7%-ы әйел адамдар болып табылады, бұл ретте кәмелетке толмағандар жәбірленушілердің тек 10%-ы ғана болған.

Халықтың құрылымында криминологиялық мәні бар жәбірленушілердің тағы бір әлеуметтік тобын – «шетелдіктер» бөліп көрсетуге болады. Ұрланған адамдардың ішінде 85 %-қылмыс жасалған жерде тұрақты тұратын тұрғындар, 10 %-ы – басқа қалалардан келген тұрғындар, 5%-ы – шетелдіктер.

Жәбірленушілердің жасы мынадай түрде бөлінді: 18 жасқа дейін - 7 %; 19-30 жас аралығында - 65%; 31-40 жас аралығында - 10%; 40 жастан жоғары - 18%. Көріп отырғанымыздай, 19-30 жастағы жәбірленушілер ұрланған жағдайда ең виктимді болады. Сол жастағы ауқымда адам ұрлау жасаған адамдар да, яғни шамамен бір жастағы адам мен қылмыскер бір әлеуметтік топқа жатады, кейде тіпті бір-бірімен таныс, бұрын іскерлік немесе басқа да байланыстарға байланысты болған.

Адамды ұрлау кезінде заңсыз ұстап қалу (бас бостандығынан айыру) ұзақтығы да қызығушылық тудырады. Алматы болысы аймағында қозғалған қылмыстық істерді зерделеуді талдау қылмыскерлер жәбірленушілерді бірнеше сағаттан бірнеше тәулікке дейін ұстап қалғанын көрсетті. Мәселен, 2016 жылдан бастап 2019 жылға дейінгі кезеңде Алматы болысы аймағында бір күннен бес күнге дейін 64 адам, бес күннен он күнге дейін - 25 адам, он күннен астам - 11 адам ұсталған.

Осылайша, қылмыскер мен жәбірленушінің жеке басының криминологиялық сипаттамасы қаралып отырған қылмыстың себептерін тану үшін елеулі

мән-жайларды бөліп қана қоймай, сонымен қатар адам ұрлығының алдындағы криминогендік жағдайлардың бейнесін да алуға мүмкіндік береді.

Адамды ұрлауды детерминдеуші факторлары. Адамды ұрлау бүкіл қылмысты тудыратын жалпы себептермен ғана емес, экономикалық, әлеуметтік, демографиялық және осыған ұқсас тәртіптегі ерекше аймақтық айырмашылықтардың нақты ортасы арқылы да сындырумен де сипатталады. Бұл айырмашылықтар қоғамның даму деңгейлерінде (жалпы, топтық және жеке), сондай-ақ негізгі салаларында (экономикалық, әлеуметтік, саяси және рухани) қоғамдық қатынастардың деформациялануында жатыр.

Бұл хабарлама нақты криминологиялық зерттеулер үшін ең қолайлы, ол қоғамның экономикалық, әлеуметтік және рухани прогресін тежейтін, азаматтардың еркіндігін шектейтін, әлеуметтік әділетсіздік пен жеке тұлғаны қоғам құндылықтарынан айыруды, оны деморализациялауды тудыратын және қылмыстық заңның бұзылуын арандататын аса терең және өткір әлеуметтік деформациялар кешені ретінде көрсетеді. Детерминизм тұрғысынан адамды ұрлау себептері – бұл қарама-қайшылықтарды тудыратын және қоғамдық өмірдің түрлі салаларында деформация тудыратын әлеуметтік, қылмыстық, экономикалық, психологиялық, құқықтық және басқа да факторлар кешені.

Осылайша, детерминистік тәсілге сәйкес адамды ұрлау қазіргі қоғам өмірінің объективті процестері мен құбылыстарынан туындайды.

Қоғамдық өмірдің негізгі салаларында белгілі бір реттілікпен (экономикалық, әлеуметтік, саяси және рухани) шағын орта және жекелеген әлеуметтік топтардың өмір салты (жеке себептер) құрылған неғұрлым өткір және терең деформациялар), А. Номоконов атап өткендей, қоғамның кез-келген түрінде, кез-келген аумақта (аймақ, облыс, қала) болады [94,79].

Адамды ұрлау сияқты қылмыстың жай-күйіне қылмыстың жалпы себептері мен жағдайлары және тек адамды ұрлауға тән мән-жайлар әсер етеді.

Өткен ғасырда бір мемлекетте, бірдей жағдайларда, жылдан жылға жасалған қылмыстардың саны да бар екені атап өтілді. Бірақ тек жағдайды өзгерту керек, қазір қылмыстың саны ғана емес, сипаты (сапасы) да өзгереді. Бұл Қазақстан қоғамының қазіргі даму кезеңінде де расталады, қоғамның тез бөлінуімен, бай, тіпті өте бай адамдардың пайда болуымен, біріншісін «экспроприациялау» ниеті мен ниеті бар басқа да адамдар пайда болады.

Қоғамдық сананың парадокстары байқалады., нақты қызмет ететін сана бір жағынан, нарықтық экономиканың қабылдануын көрсетеді (2015 ж. 43%-дан 2016 ж. 80%-ға дейін, қандай да бір дәрежеде нарықтық қайта құруларды қолдайтын тұлғалардың саны артты), екінші жағынан, бұл сана кәсіпкерлердің, банкирлердің, саудагерлердің және жалпы «жаңа қазақ» деп аталатын нарықтың тасымалдаушылары мен жасаушыларын жоққа шығарады, олар іс жүзінде көпшілігінің (40% - дан 60% - ға дейін) пікірінше, көптеген теріс қасиеттердің тасымалдаушылары болып табылады. Осы негізде олар құрмет, қолдау алу құқығынан бас тартады, ал адамдардың бір бөлігі оларға репрессивті шараларды қолдануды қолдайды. Адам бір мезгілде құқықтық тәртіпті, заңдылықты және сонымен бірге «іске пайдалы» болса, заңдарды бұзуға болады деп есептейтін құқықтық сананың парадоксальдығы таңқаларлық емес. 2017 жылы 56 %

қолданыстағы заңдарды бұзуға жол берілген деп есептейтініне таң қаларлық жайт, ал 36 % істің өзі зорлық - зомбылықты қолдану үшін ештеңе көрмеген. Біз 2019 жылы жүргізген сауалнамалар жалпы алғанда келтірілген деректерді растайды. Халықта сауалнама нәтижелері 55% қолданыстағы заңдарды бұзуға жол беретіндігін көрсетті, бұл ретте заңды бұза отырып 39% істің пайдасы үшін зорлық-зомбылықты қолдана алады.

Сонымен қатар, Алматы облысы аймағындағы құқық қорғау органдары қызметкерлері мен азаматтарға сауалнама жүргізу: «Сіздің ойыңызша, адам ұрлауға не себеп болуы мүмкін?»- Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің 53%-ы мен азаматтардың 47%-ы осындай себеп бай адамдардың пайда болуы болып табылады деп жауап берді. Әрине, бұл қарапайым, бірақ бұл шындық. Қазіргі уақытта біздің елімізде коммерциялық және кәсіпкерлік қызмет Кейде «ақылға қонымды» формада (алаяқтық, олардың мемлекеттік құрылымдарының ақшасын коммерциялық қызметке айдау, ықпал ету салаларының бөлігінен жалданып кісі өлтіру) жұмыс істейді.

Адам ұрлау себептерінің бірі-жұмыссыздық қарқынының барлығы. Адам ұрлағаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылғандардың 52%-ы жұмыссыздар. Халықтың басым бөлігі тұрақты жұмыс көздері жоқ адамдардың қатарына жатады. Олардың көпшілігі ұсақ коммерциямен айналысуға мәжбүр, «челнокшы» болып жұмыс істейді, ұйымдасқан қылмыстық топтар бақылайтын жеке коммерциялық ұйымдарда бопсалаушылықпен, қауіптермен, заңсыз жолмен алынған тауарды сату үшін сатып алу қажеттілігімен, яғни немесе қылмыстық қол сұғушылықтың, соның ішінде бостандықтың құрбаны болудың жолын кесу. Адамды қақтығыстар мен қиын жағдайларды дербес шешуге бағыттайтын мінез-құлықтың ерекше уәждемесі ретінде туындайды, бұл ретте көбінесе жеке мүдделерге және кез келген құралдарды пайдалануға жол беруге сүйене отырып. Олардың арасында ең жеңіл және тиімді болып көрінеді.

Адамды ұрлаудың бір түрі несие берушінің борышкерге қарызды уақтылы қайтармаған жағдайда немесе төлем жасаудан бас тартқан жағдайда ұрлауы болып табылады. Егер сот органдары азаматтық дауларды неғұрлым қысқа уақыт ішінде қарайтын болса және талапты қамтамасыз ету ретінде борышкердің мүлкін саудаға сатуға рұқсат бере алатын болса, қарызды қайтарудың, оның ішінде адам ұрлаудың заңға қарсы тәсілдерін пайдалану қажеттігі аз болады.

Тәжірибе көрсеткендей, экономикалық қатынастарда тәртіп орнатпай-ақ қылмыстың төмендеуі туралы айту қиын. Қазіргі заманғы бизнес-бұл ықпал ету салаларының бөлімі, кәсіпкерлер арасында жиі талқылаулар, тапсырыстық кісі өлтіру. Бизнеспен айналысатын тұлғалар келісім-шарттарға қол қояды, іскерлік әріптесті, оның сенімділігін, төлем қабілеттілігін тексеру арқылы өздерін ауырлатпай, мәмілелер жасайды. Ал дамыған және өркениетті экономикасы бар елдерде іскерлік серіктестің сенімділігін тексеру бойынша тәжірибе жинақталған. Арнайы фирмалар мен жеке күзет агенттіктері бар, олар серіктестің, фирманың, компанияның қаржылық жағдайы туралы, оларға сот талаптары мен т.б. туралы құпия сипаттағы мәліметтерді ұсынады.

Қазақстан экономикалық қатынастарды реформалайды, көп жағдайда батысқа еліктей, сонымен бірге біздің қоғам тиісті қылмыс түрлерін алды; адамдарды ұрлау,

адамдарды кепілге алу, адамды заңсыз бас бостандығынан айыру, салықтық және компьютерлік қылмыстар және т.б. Осыған байланысты бұқаралық ақпарат құралдарының халықтың (әсіресе жастар ортасына тікелей бағытталған олардың) құқықтық және адамгершілік санасын қалыптастыруға, құқықтық актілерді, заң нормаларын, қылмысқа қарсы күрес мәселелерін, құқық қорғау органдарының қызметін, халықтың әлеуметтік-құқықтық белсенділігін және т.б. жария етудің толықтығы мен шынайылығы туралы мәселе өзінің маңыздылығын сақтайды.

Бұқаралық ақпарат құралдары мемлекеттің өмірі мен оның заңдары туралы мәліметтердің неғұрлым кең тараған көзі болып қалады. Жүргізілген зерттеулер бойынша жастардың 50% - дан астамы және ересектердің 80% - ы БАҚ-қа бағдарланады. Зерттеу пәні криминалдық субмәдениеттің ықпалына карамастан, алынған деректерді осы жұмыста пайдалануға болады, өйткені олар қандай да бір шамада адамды ұрлау жағдайын көрсетеді. Бұқаралық ақпарат құралдары қозғаған құқықтық мәселелердің тар аспектісіне назар аударады. 2018 ж. құқықтық сипаттағы сөйлеулердің 6% - дан 12% - ға дейін (басылымға байланысты) азаматтық заңнама, 2% - әкімшілік құқық, 2-3% - қылмыстық және азаматтық іс жүргізу, 8% - жеке құқықтық актілерге, мысалы, «тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы», «Ардагерлер туралы» және басқа заңдарға арналады.

Жасалған қылмыстар туралы ақпарат олардың себептерін, шарттарын және алдын алу шараларын талдаусыз негізгі орын алады. Ақпарат редакция, қылмыстық әрекеттер, оқырмандардың сұрақтарына жауап беру, жиі жарнамалық сипаттағы кеңес беру тұрғысынан неғұрлым қызықты сипаттамаларға жиі түседі. Қылмыстық арго-ны насихаттау өте мақсатты және дәйекті түрде жүргізіледі, және де бірнеше ерекше тәсілмен. Мысалы, БАҚ-та жарияланған көптеген сөзжұмбақтарда оқырмандарға келесі сұрақтарға жауап беру ұсынылады: «блатной жаргонадағы зергерлік бауырлас», «қылмыстық тілде тәртіп», «ұры қалдығы» және т. б.

БАҚ-та қылмыс жасаудың тәсілдері мен әдістерін насихаттайтын, аудиторияны қылмыс жасау, мемлекет белгілеген заңдарды бұзу мүмкіндігіне бағыттайтын, ал ішінара тіпті қылмыстық мінез-құлықтың «тартымдылығын» көрсететін мақалалар санының өсуі жалғасуда.

Бұқаралық ақпарат құралдары өз беттерінде және хабарларында адамды ұрлау туралы мәліметтерді жариялайды және хабарлайды.

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы қылмыстық хроника жеке бас бостандығына қарсы бағытталған қылмыстардың жасалуына толық және толық сипаттама береді. Мәселен, жеке бас бостандығына, соның ішінде адам өлтіруге қарсы бағытталған қылмыстарды жасау жағдайлары мен тәсілдері сипатталады. Біздің қазіргі қоғамымыздың тұрақсыз бөлігі үшін бұл, әрине, еліктеу үшін үлгі.

Құқық қорғау органдарының қызметкерлері мен Алматы облысы аймағының азаматтарына жүргізілген сауалнама адам ұрлау сияқты қылмыс түрінің пайда болу себептерінің арасында қоғамның адамгершілік ұстанымдарының төмендеуін, жұмыссыздықтың өсуін көрсетеді. «Сіздің ойыңызша, адамды ұрлауға не себеп болуы мүмкін?» - деген сұраққа жауаптар пайыздық қатынаста келесідей бөлінді.

Теледидар экрандарында батыс фильмдерінің, телесериалдардың молдығы мен криминогендік әсер етеді. Бұл, негізінен, заңсыз бас бостандығынан айыру, адамды ұрлау, адамдарды кепілге алу тәсілдері жиі көрсетілген атыс-шабысшылар. Көптеген аударма әдебиеті пайда болды, онда адамның жеке бостандығына қарсы бағытталған қылмыстарды жасау мәселесі жиі қозғалады.

Адамды ұрлау сияқты қылмысты жасауға ықпал ететін не кедергі келтіретін фактор ретінде құқық қорғау қызметінің тиімділігін қарастыруға болады. Қазақстанда жаңа Байдар өз қауіпсіздігін қамтамасыз етеді, әдетте, жеке күзетшілер мен жеке оққағарлар. Мемлекеттік құқық қорғау органдары, ең алдымен, милиция іс жүзінде пайдаланылмайды.

Өткен ғасырдың 90 жылдарындағы дағдарыс құбылыстары қоғам өмірінің экономикасында, әлеуметтік және басқа да салаларында адамдардың өмір сүру деңгейі мен салтының дисгармониясына алып келді, осыған байланысты қазіргі уақытта бұрынғы құндылықтар мен моральдық принциптерді түбегейлі қайта бағалау жүріп жатыр. Ақша билігі, материалдық факторды жалғыз құндылық ретінде бағалау жаппай санаға көбірек енеді. Бұл адамгершілік құлдырауға, адам өмірі мен жеке еркіндігінің құнсыздануына әкеледі. Сұралған құқық қорғау органдары қызметкерлерінің 10%-ы мен азаматтардың 11%-ы адам ұрлауының себебі өмірдің адамгершілік ұстанымдарының төмендеуі болып табылады деп санайды.

Адамды ұрлау сияқты қылмысты жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды білу осы қылмыстың алдын алу шаралары мен тәсілдерінің жүйесін дұрыс анықтауға мүмкіндік береді.

Сот тәжірибесі көптеген қылмыстардың құрбан мен қылмыскер арасындағы қарым-қатынастың нәтижесі екендігін айғақтап көрсетеді. Күнделікті өмірде адамдар бір-бірімен қоғамдық, тұрмыстық, жеке байланыстар мен қарым-қатынаста болады. Болашақ құрбан мен қылмыскерге тән қарым-қатынас кезкелген мүмкін болатын байланыстар мен қатынас негізінде басталып, артынан шиеленісті оқиғаға айналып кетеді. Кез келген шиеленісті жағдайға тән ерекшелік, ол адамнан белгілі бір шешім қабылдауды; өзінің қылығын таңдай білу еркін талап етеді. Соған орай, Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабына сәйкес, адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру біреудің құқығын шектеу, конституциялық құрылыс пен қоғамдық адамгершілік арқылы орындалмауы тиіс. Бір адам ұстамдылық жасап, жағдайды орынды бағдарлап және мораль мен құқық талаптарын орындай біледі.

2.2 Адам ұрлау қылмыстылығын ескерту ерекшеліктері

Қылмыс туралы қазіргі заманғы білім әлеуметтік құбылыс ретінде оның алдын алу тұжырымдамасына басқаша қарауға мүмкіндік береді. Бұған көптеген ғалымдардың пікірі бойынша (В. Н. Кудрявцев, Г. М. Миньковский, А. Б. Сахаров және т.б.) құрамдас бөлігі қылмысқа қарсы күрес тәжірибесі де ықпал етеді [27, 30-32]. Осы күрестің нәтижелері қылмыс оны бейтараптандыру

бойынша қандай да бір тұжырымдамалар мен практикалық қадамдарға қарамастан, әрдайым іс жүзінде болғанын көрсетеді.

Қылмыстық-құқықтық құралдармен қылмыстың алдын алу қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық-атқару заңнамасына негізделеді.

Адам ұрлаумен күресудің құқық қорғау қызметін талдау бұл саладағы тұрақтандыру үшін Қазақстанда бірқатар іс-шаралар өткізу қажет екенін куәландырады.

Адамның жеке бас бостандығына қарсы бағытталған қылмыстарға (адамды заңсыз бас бостандығынан айыру, адамды ұрлау, адамдарды кепілге алу) қарсы күрес үшін ПМ жүйесінде ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес жөніндегі бөлімшелердің мүмкіндіктері пайдаланылады. Әдетте, жұмыс кейін басталады фактісін, қылмыс аяқталады босату жәбірленуші.

Осындай қылмыстардың алдын алу мақсатында бұл бөлімшелер бүгінгі күні атқарудан гөрі көп функцияларды орындауы тиіс. Адамды ұрлаудың алдын алу өте күрделі міндет. Оны аталған бөлімшенің жеке құрамы мен арнайы дайындықсыз шешу мүмкін емес. Осыған байланысты мынадай шараларды ұсыну қажет.

ҰҚКБ-ның функцияларын кеңейту немесе адамның жеке еркіндігіне қол сұғатын қылмыстардың алдын алу міндетін қойып, арнайы бөлімшелер құру қажет. Осы функцияларды жүзеге асыру үшін жедел ғана емес, экономикалық, саяси, криминологиялық және өзге де ақпаратты талдауға қабілетті қызметкерлер қажет.

Адамның жеке бостандығына қарсы бағытталған қылмыстарға қарсы күрестің теріс белгілерінің бірі күш құрылымдарының бытыраңқылығы болып табылады, ол олардың мақсаттарының айырмашылығымен байланысты. ПМ қылмыстық іздестіру бөлімшелерінің мақсаты жеке бас бостандығына қарсы қылмыс жасаған адамдарды іздестіру, қылмысты ашу, ал тергеу органдары қылмысты тергеу және қылмыстық іс бойынша заңды шешім қабылдау болып табылады.

Қазақстан Республикасы ҚК 125-бабында қарастырылған қылмыстарды тергеу прокуратура органдарының тергеуіне жатады. Осылайша, адамды ұрлау жасаған адамды ашу мен ұстаудың бастапқы кезеңі ПМ күштерімен жүзеге асырылады, ал қылмыстық іс бойынша түпкілікті шешім қабылдау Қазақстан Республикасы прокуратура органдарының құзыретіне кіреді. Мақсаттардың оқшаулануы, ведомстволық мүдделіліктің туындауы, ПМ, прокуратураның тергеу аппараты арасында тығыз байланыстың болмауы байқалады. Нәтижесінде, адам ұрлауға қарсы күрес емес, түрлі қақтығыстар орын алады.

Адамды ұрлаудың алдын алу бағыттарының біріне Мемлекеттік органдардың қылмыскерлер халыққа көрсететін қызметтерге деген сұранысын қанағаттандыруды да жатқызған жөн. Бірқатар жағдайларда мемлекеттік органдар өздерінің міндеттерін әр түрлі себептермен орындамайтынына кінәлі. Мысалы, қылмыскерлер азаматтық жауапкерлерден борыштарды өндіріп алу жөнінде жасырын қызметтер көрсетеді, Уағдаласушы тараптардың міндеттемелерін орындауын талап етеді не кредитор осыған ұқсас түрде борышкерден бұрын осы борышты өндіріп алады. Құқықтық мемлекетте бұл

соттың прерогативі, алайда ұзақ сот ауырлығы шығындарды өтеуге кепілдік бермейді. Қылмыскерлер бұл мәселені бірнеше сағат ішінде, соның ішінде адам ұрлау арқылы шешуге қабілетті. Осыған байланысты бізге несие шарттары, несие шарттары, сондай-ақ кінәлінің материалдық залалды өтеу жөніндегі басқа да шарттар бойынша міндеттемелерді орындауға байланысты істерді қарау мерзімін неғұрлым қысқа және нақты жағдайларға өзгерту орынды болып табылады. Басқаша айтқанда, өзгерістердің мәні талапкерге (кредиторға) өзінің мүліктік және мүліктік емес құқықтарын қорғау үшін сотқа жүгіну пайдалы, ал кінәлі жауапкерге өз міндеттемелерін бұзу тиімсіз болар еді.

Адамды ұрлаудың алдын алудың тиімді алдын алу бұқаралық ақпарат құралдарын қолдану арқылы да мүмкін болады. Жарияланымдар, радио және телехабарлар Виктимологиялық насихатты жүргізіп, жиі жүргізеді (тұрғындарды қандай да бір криминогендік жағдайда өзін қалай ұстау керектігі туралы хабардар етеді). Бұқаралық ақпарат құралдары азаматтарды Виктимологиялық ағарту үшін де, оларды осы бағыттағы құқық қорғау қызметі нәтижелерінің тиімділігі туралы хабардар ету үшін де толық пайдалануы қажет.

Адам ұрлауға кінәлі адамдарды қылмыстық жауапкершілікке тарту туралы ақпарат пен үкім шығару туралы да тұрақсыз азаматтарға үлкен алдын алу әсерін тигізеді. Адам ұрлаудың алдын алуда криминологиялық ақпарат маңызды рөл атқарады. Ол алдын алу қызметінің стратегиясын әзірлеудің негізі болып табылады. Қылмыстың алдын алу туралы ақпарат азаматтарға тікелей тәрбиелік ықпал етеді.

Қылмыстық істерді зерделеу көрсеткендей, адам ұрлау оқиғаларының 93 %-ы жәбірленушілердің туыстары мен таныстарының арыздарынан ішкі істер органдарына белгілі болады. Осы арыздарды алғаннан кейін жәбірленушіні босату жұмыстары басталады. Сондықтан адамды ұрлау қылмыстың бірі болып табылады, оны анықтау көбінесе зардап шегушіге жақын адамдардың ұстанымына байланысты. Әдетте, олар құқық қорғау органдарына ұрлау туралы хабарлауға асығыс емес (босату жөнінде өз шараларын қолдана отырып немесе қойылған талаптарды орындауға дайындалады). Сондықтан құқық қорғау органдарының алдын алу функциясы бұл жағдайда қалыптасқан жағдайды ескере отырып, адамдарды ұрлау фактісі туралы Ішкі істер органдарына дереу хабарлау қажеттігін азаматтарға түсіндіру болып табылады. Бұл үшін бірқатар жағдайларда бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалануға болады. Осындай «ликбез» құқық қорғау органдары қызметкерлерінің белсенді қатысуымен біздің бұқаралық ақпарат құралдарымыз табысты өткізе алады. Мұндай хабарларда практикалық кеңестер беру орынды. Мысалы, адам ұрланған жағдайда қайда хабарласу керек, жасалған қылмыс туралы ақпарат алғаннан кейін құрбанның туыстары мен жақындарына қандай іс-әрекеттер жасау қажет.

Қазіргі уақытта баспасөз қылмыс, қылмыскерлердің қатігездігі, олардың азаптауларды пайдалануы тәсіліне негізгі екпін жасай отырып, Адамды ұрлау фактілерін бір бей-жай жария етеді. Мұндай ақпарат құрбанның туысқандарында құқық қорғау органдарына жүгінуге шешім қабылдай алмайды, керісінше, бұған кедергі келтіреді. Осы фактілер бойынша жәбірленушілердің босатылғаны, ал қылмыскерлер ұсталғаны туралы ақпарат бұқаралық ақпарат құралдарымен аз жарияланады. Адам ұрлаған жағдайда қылмыскерлерге қандай жаза төнетіні туралы

ақпарат аз. Ал мұндай қылмыс үшін қылмыстық жауапкершілік өте қатал екенін білу халықтың неғұрлым тұрақсыз бөлігі үшін жақсы тежеуші фактор болып табылады.

Адамды ұрлаудың бір түрі несие берушінің борышқорын ұрлау болып табылады, ақшаны қарызға алмастан бұрын, бәрін өлшеп, ақшаны уақтылы қайтармауға дайын болу керек, демек, борышқор барлық туындайтын салдары бар адамды ұрлаудың әлеуетті құрбаны болуы мүмкін. Бизнес бойынша серіктесті таңдай отырып, оны зерттеп, оның сенімділігі, төлем қабілеттілігі, іскерлік беделі туралы білу қажет.

Заңсыз бас бостандығынан айыру және адамды ұрлау фактілеріне қарағанда, адамдарды кепілге алу фактілері бұқаралық ақпарат құралдарымен кеңінен жарияланады. Халық назарына кепілдікке алынудың әрбір фактісі кепілдікке алынғандардың және қылмыскерлердің саны туралы, кепілдікке алынғандарды босатуға қойылатын талаптар туралы егжей-тегжейлі ақпарат беріледі. Ақпараттық бағдарламалар өз жұмысын эфирге шыққан сәтте кепілдікке алынғандардың жағдайын баяндаумен бастайды, газеттерде қылмыскерлердің фотосуреттері, кепілдікке алынғандарды босату эпизодтары жарияланады.

Адамды ұрлауға қарсы күрестің қылмыстық-құқықтық алдын алу құралы ретінде жәбірленушілерді қылмыстық құқық бұзушылықтардан қорғау туралы заңды қабылдау болып табылады. Куәгерлер мен жәбірленушілерді қылмыстық-құқықтық қорғау мәселесіне БҰҰ Бас Ассамблеясының 1985 жылғы 29 қарашадағы 40/34 қарарында назар аударылған [228], оның негізінде қылмыскердің құрбандары теріс пайдалану үшін сот төрелігінің негізгі қағидаттарының декларациясы әзірленген, қазіргі уақытта осы мәселе бойынша Қазақстан Республикасының заңнамасында, біздің ойымызша, қылмыстық-құқықтық коллизияға тап болған. Осылайша, Қазақстан Республикасының қолданыстағы ҚК судья мен қылмыстық процеске қатысушыларға қатысты қолданылатын қауіпсіздік шаралары туралы мәліметтерді жария ету үшін қылмыстық жазаны көздейді (ҚР ҚК 424-бабы), онда қылмыстық процестің басқа қатысушыларымен бірге куә мен жәбірленуші көрсетілген. Куә мен жәбірленушінің жеке басының қауіпсіздігін іске асыру үшін Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексіндегі «Қылмыстық процеске қатысатын адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету» 12-тарауының (Жәбірленушілердің, куәлардың, күдіктілердің және қылмыстық процеске қатысатын басқа да адамдардың қауіпсіздігі шаралары) 97-бабында қарастыру ұсынылады.

Бірақ ең бастысы заңды қолдау ғана емес, сонымен қатар жәбірленуші мен куәгерлерді тиімді қорғауға мүмкіндік беретін нақты құрылымның жұмыс істеуі қажет болып табылады. Жәбірленушілер мен куәлардың қылмыскерлер тарапынан кек алудан қорқып, жиі жауап беруден бас тартатыны ешкімге күпия емес. Сәйкесінше, жоғарыда көрсетілген норманың қауіпсіздік шараларын қолдану және жүзеге асыру жөніндегі функциялар қажетті құзырлы органдарға жүктеледі.

Егер адам ұрлау қылмысы ұйымдасқан қылмыстық құрылыммен жасалған болса, мұндай санаттағы істер бойынша қылмыстық істерді сотқа дейін жедел сүйемелдеу талап етіледі, өйткені осы жағдайда жедел сүйемелдеу алдын ала тергеу аяқталғанға дейін жүзеге асырылады. Тек елеулі қоғамдық резонансқа ие жекелеген қылмыстық істер бойынша ғана мұндай ілесіп жүру сот шешімі қабылданғанға дейін

жалғасады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының бірқатар өңірлерінің бұрынғы бөлімшелері қызметінің куәлігі бойынша жедел сүйемелдеу осындай санаттағы әрбір қылмыстық іс бойынша сот шешімі қабылданғанға дейін ғана емес, заңды күшіне енген айыптау үкімін орындау сатысында да қажет.

Бірақ қандай заңдар қабылданса да, олар, егер бүкіл қоғамның құқықтық мәдениетіне, заңдарға құрмет көрсетуге қамқорлық жасамаса, қажетті нәтиже бермейді. Біз Алматы қаласының 10-11 сынып оқушыларына сауалнама жүргіздік. Сұралғандардың 70%-ға жуығы адам ұрлағаны үшін қылмыстық жауапкершілік бар екенін білмеген, ал 75%-ы ақша қарызын қайтармаған жағдайда борышқорды өз ақшасын қайтарудың ең ұтымды тәсілі ретінде ұрлауға жол беретіндігі аталған [29].

Қолданыстағы заңнамаларымен, оның ішінде қылмыстық заңнамалармен танысу әсіресе, Қазақстанда нарықтық реформалар жүргізу нәтижесінде мектеп, секциялар мен шығармашылық үйірмелер жабылып, қысқартылғанда, соның салдарынан қараусыз қалған мыңдаған жасөспірімдер көшеге шығып, олардың бір бөлігін ересек қылмыскерлердің әлеуетті резервіне айналуы мүмкін кезеңде өте маңызды.

Осыған байланысты қылмыстық құқық бұзушылықты күні бұрын алдын алу өте қажет, өйткені ол нақты қылмыстың жасалуын жол бермейді, сонымен қатар жеке тұлғаның қайта бағдарлануына ықпал етеді [30, 120]. Оқушыларға құқықтық білім берудің кейбір әрекеттері әлі де бар. Қазіргі уақытта жеке меншік мектептер, гимназиялар, лицейлер құрумен олардың көбі өз бағдарламасына құқықты міндетті түрде зерттеуді қамтиды.

Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер қылмыстық құқық бұзушылықтың қаралып отырған түрінің жолын кесуде табысқа жету үшін қажетті құқықтық базаны құруға үміттенуге мүмкіндік береді. Құқық қорғау органдары басқа да құрылымдарымен бірлесіп әкімшіліктер мен заң шығарушының тиісті қолдауымен жоғалған ұстанымдарды қалпына келтіруге және адам ұрлаумен байланысты қылмыстардың алдын алу саласында заңдылықтың сақталуын қамтамасыз етуге қабілетті.

Барлық аталған алдын алу шаралары, ең алдымен адам ұрлауды жасаудың ерте сатысында алдын алуға байланысты, ал қазіргі уақытта адам бостандығын шектейтін Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 125-бабында қарастырылған қылмыс құрамдарының енгізілуіне байланысты, негізгі құрамды қарау және адамды ұрлау үшін жауапкершілікті көздейтін қылмыстық-құқықтық нормаларды жетілдіру бойынша ұсыныстар маңызды болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген зерттеу белгілі бір қорытынды жасауға және адамды ұрлаудың әлеуметтік-құқықтық мәнін неғұрлым нақты түсінуді, сондай-ақ осы қылмыс үшін жауапкершілік туралы қылмыстық заңды және оны қолдану практикасын жетілдіруді мақсат ететін бірқатар ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Бұл тұжырымдар мен ұсыныстардың мәні мыналардан тұрады.

Зерттелетін әрекеттің өзінің объектісі ретінде жеке еркіндігі бар адамның ең маңызды игіліктерінің бірі – бұл оның қоғамдық қауіптілігін алдын ала анықтайды. Жеке еркіндік адамның табиғи және ажырамас игілігі болып табылады. Сондықтан осы әрекетте оның жас және құқықтық жағдайына қарамастан кез келген адам жәбірленуші ретінде әрекет ете алады.

Адамды ұрлағаны үшін жауапкершілік туралы қолданыстағы заң өзінің диспозициясында осы әрекет ұғымының анықтамасын қамтымайды. Оның басқа қылмыстармен, атап айтқанда бас бостандығынан заңсыз айырумен және кепілдікке алынумен айтарлықтай ұқсастығы бар екенін ескере отырып, мұндай ереже қаралып отырған әрекетті дұрыс саралау мүдделеріне және оны шектес қылмыстар құрамдарынан ажыратуға жауап бермейді.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 125-бабының диспозициясында «адамды ұрлау» ұғымын ашу орынды болып табылады, оны келесідей редакцияда ұсынуға болады;

«Адамды ұрлау, яғни оны құқыққа қарсы басып алу, тұрақты немесе уақытша болатын орнынан ауыстыру, одан кейін оның еркінен тыс басқа жерде ұстап тұру».

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 125-бабының 2 және 3-тармақтарында көзделген адамды ұрлаудың саралау белгілері, белгілі бір бөлігінде кейбір өзгерістер мен толықтыруларды қажет етеді. Бұл атап айтқанда, 2-бабының «3» тармағына – адам өміріне немесе денсаулығына қауіпті күш қолдану арқылы ұрлау жатады. Заңда мұндай зорлық-зомбылық ұғымы ашылмайды, бірақ ол Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімінің көптеген баптарында дәл сондай ретінде қолданылса да саралау белгісі – Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының негізгі қаулыларында осы аталған түсіндірмелердің болуы проблеманы шешпейді, өйткені мұндай түсініктемелер қылмыстың өзге құрамдарына қатысты және белгілі бір дәрежеде қарама-қайшы келеді. Осы ұғымды біркелкі түсіну және тәжірибеде қолдану талаптарына жауап беретін неғұрлым орынды, заңның өзінде, атап айтқанда, бапқа ескертпеде оны анықтауға болды. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 125-бабындағы ұғым көзделген қылмыстардың басқа құрамдарына да қарастыруға болады.

Бұл анықтама келесі түрде ұсынылуы мүмкін.

«1. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 125-бабының 2-бөлігінің «3» тармағында және оған нұсқау берілген Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімінің өзге де баптарында көзделген өмірге немесе денсаулыққа қауіпті зорлық-зомбылық деп жәбірленушіге денсаулықтың қысқа уақыт бұзылуына немесе жалпы еңбек ету қабілетін болмашы тұрақты жоғалтуға әкеп соққан ауыр, орташа ауырлықтағы және денсаулыққа жеңіл зиян келтіру түсініледі».

Тәжірибе жәбірленушілердің жиі жүйелі түрде ұрып-соғып тұратынын, оларға қорлау, азаптау және азаптау сипатындағы күш қолдану әрекеттері қолданылатынын куәландырады, бұл жасалған әрекеттің қоғамдық қауіптілігін едәуір арттырады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 125-бабының 2-бөлігінің «3» тармағында өмірге немесе денсаулыққа қауіпті күш қолданумен қатар азаптаумен, қорлаумен немесе азаптау сипатындағы өзге де әрекеттерді жасауға көрсету қажет.

Адам ұрлаудың қоғамдық қауіпті өмірге немесе денсаулыққа қауіпті күш қолдану жағдайында ғана емес, оның қауіпті де айтарлықтай артады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 125-бабы 2-бөлігінің «3» тармағында осы мән-жайды көрсету орынды.

Пайдакүнемдік мақсат адамды ұрлаудың саралаушы белгісі ретінде кінәлінің қылмыс жасау нәтижесінде белгілі бір материалдық пайда алу, заңсыз бас тарту ниетін болжайды. Сондықтан осы әрекетті жасаған кезде заңды материалдық мүддені қудалау, мысалы, борышты талап ету, жәбірленушілерге келтірілген залалды өтеу осы белгіні құрмайды.

Адамды ұрлауды шектес құрамдардан, ең алдымен, заңсыз бас бостандығынан айырудан және адамды кепілге алудан ажырату керек.

Қаралып отырған қылмысты ажырату және бас бостандығынан заңсыз айыру кезінде соңғысы объективті мәннен жәбірленушінің еркінен басқа, оны белгілі бір жерде ұстап қалу тек заңсыз болып табылатынын және оны ұстап алуды және адамды ұрлауға тән басқа жерге көшіруді болжамдамайтынын ескеру қажет.

Адамды ұрлау мен кепілге алуды ажырату кезінде ең алдымен олардың тікелей объектілеріндегі айырмашылықты ескеру қажет. Егер олардың біріншісінің объектісі жеке еркіндік болып табылса, онда кепілге алынған адамды басып алу қоғамдық қауіпсіздікке қол сұғады, мұнда жеке еркіндік қосымша объект ретінде әрекет етеді.

Бұдан басқа, адамды ұрлаудың объективті жағының мазмұны жәбірленушіні басып алудың құпиясын және оны ұстап қалу орнын болжайды, ал адамды кепілге алу кінәлінің ашық әрекеттерін білдіреді.

Ақырында, адамды кепілге алу мемлекетке, ұйымшылдыққа немесе азаматқа кінәлінің мүддесінде белгілі бір іс-әрекеттерді орындауға немесе адамды ұрлауға тән емес, олардан тартынуға талап қоюға байланысты.

Адамды ұрлауға, әдетте, өзге де қылмыстар қатар жүреді, осыған байланысты олардың жиынтығы бойынша саралау туралы мәселе туындайды. Бұл мәселені шешу кезінде денсаулыққа кез келген зиян келтіруге, сондай-ақ зардап шегушіге абайсызда өлім келтіруге әкеп соққан зорлық-зомбылық, егер ол (зорлық-зомбылық) оны жасау тәсілі болған жағдайда, егер зорлық-зомбылық жәбірленушіні басып алуға, орнын ауыстыруға немесе ұстауға байланысты қолданылса, жасалған әрекет тиісті қылмыстардың жиынтығы бойынша сараланатынын ескеру қажет.

Жиынтығы бойынша шыдамды адам өмірін қасақана айыру, сондай-ақ қорқытып алушылық және меншікке қарсы басқа да қылмыстар, зорлау, яғни қол сұғушылықтың өзге объектісі бар әрекеттер сараланады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 125-бабына ескертудегі ұрланған адамды өз еркімен босатқан адамды қылмыстық жауаптылықтан босату туралы ереженің тұжырымдамасы елеулі кемшіліктерге ие және нақтылаулар мен толықтыруларға мұқтаж. Осылайша, онда мұндай босату кінәлі адам адамды ұрлау кезінде қудалаған мақсаттарға қол жеткізуден бас тартқан жағдайда мүмкін екендігін көрсету қажет, себебі олай болмаған жағдайда жәбірленушіні одан әрі ұстау мағынасын жоғалтады және оны босату ерікті деп саналмайды. Ескертуде жәбірленушінің ұрланған сәтінен бастап оны ұстап қалудың белгілі бір мерзімін көздеген орынды болар еді, ол өткеннен кейін кінәліні қылмыстық жауаптылықтан босатуға жол берілмейді. Үш күндік мерзім оңтайлы деп саналуы мүмкін.

Бұдан басқа, ұрлау нәтижесінде жәбірленушіге келтірілген зиянның ауырлық дәрежесінің шегін белгілеу қажет, атап айтқанда, егер ол оған денсаулыққа ауыр немесе ауырлығы орташа зиян келтіруге немесе өзге де ауыр зардаптарға әкеп соқпаса.

Айтылған ұсыныстарды ескере отырып, 1. Диссертант Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің 125-бабының 1-бөлігінің жай диспозиция екендігін ескере отырып, оны қолданыстағы контексте қалдыру құқық қолданушылар үшін тиімсіз деп танып, оны төмендегідей ұғымдық аппаратпен толықтыруды ұсынады: «Адам ұрлау - бұл адамды құқыққа қайшы қасақаналықпен жасырын не ашық түрде, алдау арқылы немесе еркінен тыс алып кетуге, ұстап отыруға және бір орыннан екінші орынға ауыстыруға бағытталған іс-әрекет».

Осы тақырыпты зерттеу үшін эмпирикалық материалдар жинақтау барысында тергеу мен сот тәжірибесінде ҚК 125-бабының 1-бөлігін тәжірибелік қолдануға байланысты көптеген қиындықтар туындайтындығын, кейбір жағдайда адам ұрлауды саралау барысында оны бас бостандығынан заңсыз айыру (126-бап), адам саудасы (128-бап) сияқты ұқсас нормалармен шатастыру сияқты келеңсіз жағдайларға жол берілетіндігіне көз жеткіздік. Өйткені адам ұрлау үшін қылмыстық жауаптылық көздейтін норманың диспозициясы жай диспозицияға жататындықтан әрекетті саралауға байланысты қиындық туындауда.

Қылмыстық құқық теориясында көптеген авторлардың белгілеуі бойынша заң шығарушы жай диспозициялы нормаларды құқық қолданушыға түсінікті және оны әрі қарай түсіндіру қажет емес деп санайтындығы айтылған. Дегенмен, Ресейлік А. В. Наумов А. А. Чугунов и Е. А. Хлебницына және т.б бір қатар ғалымдар мұндай жай диспозициялар мазмұнының соншалықты түсінікті еместігіне байланысты алдамшы болып келетіндігін атап көрсетеді. ҚР жоғарғы сотының нормативтік қаулыларында да бұл құқықтық аппарат ұғымына түсініктеме берілмеген. Ал көршілес Армения, Беларусия, Қырғызстан, Түркменстан және Тәжікстан сияқты мемлекеттердің қылмыстық кодекстерін зерделеуде адам ұрлауға арналған норманың диспозициясы сипаттамалы екендігіне көз жеткіздік. Біздің пайымдауымыз бойынша аталмыш норма сипаттамалы диспозицияда құрылымдалып, құқық қолданушының қылмысты саралауда екі ойлы болуына жол бермеуі керек.

Сипаттамалық диспозицияда заң шығарушы нақты қылмыстық белгілерін толығымен ашып көрсетеді. Егер заңнамада қандай да бір қылмыстың белгілері нақты көрсетілсе, қылмысты саралауда қате жіберу мүмкіндігі азайып, қылмыс үшін жауаптылық таңдау мәселесін дұрыс шешуге нақты мүмкіндік туындайды.

2. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 125-бабының 2-бөлігінің 5-тармағын төмендегідей толықтыру ұсынылады:

5) көрінеу кәмелетке толмаған *немесе дәрменсіз күйдегі* адамға қатысты.

ҚР ҚК-нің 125-бабының сараланушы құрамында белгіленген жүкті әйел, жас балаларды қоспағанда дәрменсіз күйдегі адам деген ауырлататын мән-жай есепке алынбаған. Мұрағаттық қылмыстық істермен танысу барысында адам ұрлау қылмысының жәбірленушілерінің психикалық жағдайы немесе дене бітіміне қарай қылмыскерге қарсылық көрсетуге және өзіне қатысты жасалған қылмыстық қол сұғушылықтан өзін қорғауға мүмкіндігі болмаған адамдардың, қарт адам, ауыр дәрежедегі алкогольдік немесе есірткілік мас күйіне байланысты немесе басқа да себептер бойынша дәрменсіз жағдайдағы адамдардың, ауыр

науқастардың да болғандығын көрсетіп отыр. Сондай-ақ, 128 баптың ауырлатушы-мән жайы ретінде дәрменсіз күй қарастырылған Сондықтан осы осал әлеуметтік топ өкілдерін ұрлаудың зардаптарының жоғарырақ екенін ескере отырып, 125-баптың 2-бөлігінің 5-тармағын немесе дәрменсіз күйдегі адамға деген тіркеспен толықтыруды ұсынамын. Сонымен қатар, дәрменсіз күйдегі адамдарға кімдердің жататындығы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы «Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы» № 1 Нормативтік қаулысының 7-тармағында бекітілгендігін айта кеткім келеді.

3. Осы зерттеу жұмысының авторы ҚК 125-бабында берілген «Ұрланған адамды өз еркімен босатқан адам, егер оның әрекеттерінде өзге қылмыс құрамы болмаса, қылмыстық жауаптылықтан босатылады» деген ескертпені 125-баптан мүлдем алып тастауды ұсынады.

Осы жұмыстың авторы ҚК 125-бабында берілген ұрланған адамды өз еркімен босатқан адам, егер оның әрекеттерінде өзге қылмыс құрамы болмаса, қылмыстық жауаптылықтан босатылады деген ескертпені 125-баптан мүлдем алып тастау керек деп санайды. Себебі, ұрланған адамның қорқу, налу, қамығу және тағы да басқа жағымсыз моральдық-психологиялық көңіл –күйде болатындығын ескере отырып, заң шығарушының кінәлі адамды мүлдем қылмыстық жауаптылықтан босату туралы ойы қылмыстық кодекстің 4-бабында белгіленген қылмыстық жауаптылық негізі ережелеріне қайшы келеді деп санаймыз. Адамды қорлағаны (131-бап), я болмаса жала жапқаны (130-бап) үшін де қылмыстық жауаптылық қарастырылғанын ескеретін болсақ, адамның өз бас бостандығынан айрылып, өзге адамға тәуелді күй кешкені үшін, түрлі моральдық-психологиялық бұзылуларды басынан өткергені үшін кінәлінің қылмыстық жауаптылықтан босатылуы жаза мақсатына сәйкес келмейді деп санаймыз.

4. Адам ұрлығының құқықтық табиғатын зерделей отырып диссертант адамның жеке бас бостандығына қатысты төмендегідей авторлық анықтамасын тұжырымдайды: «Адамның жеке бас бостандығы - бұл адамды ұрлау кезінде қол сұғылатын жеке тұлғаның дербестендірілген басты құндылығы. Ол ішкі саналы еркіндік, субъективті және интеллектуалдық өлшемдерден тұратын адам болмысы және өзінің мінез-құлқын, объективті және физиологиялық өлшемдерден тұратын жүріс-тұрысын таңдау еркі. Адамның жеке бас бостандығы заңмен шектелмеген өзінің субъективті қалауын жүзеге асыру арқылы қамтамасыз етіледі».

5. Қолда бар эмпирикалық материалдар негізінде адам ұрлаумен байланысты қылмыстар зорлық-зомбылық сипаттағы қылмыстылыққа жататындығына көз жеткіздік және осы сипаттағы қылмыстылықтың басым бөлігі Қазақстан Республикасының Алматы және Ақмола облыстары аймақтарында жасалып, оның тұрақты түрде өсу тенденциясы бар екендігін белгіледік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы 10 желтоқсан 1948 жылы қабылдаған «Адам құқықтары» декларациясы.
- 2 Халықаралық қауымдастықтың 1976 жылғы «Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт».
- 3 БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы.
- 4 Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» заңы.
- 5 Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есеп Комитетінің ресми сайты.
- 6 Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 1995 жыл (кейінгі өзгерту, толықтыруларымен).

- 7 Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының 1994 жылғы «Адамның құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы» Конвенциясы.
- 8 Таганцев П.С. Русское уголовное право: лекции. «Общая часть». М.: Наука. 1994. Т. 1.
- 9 Крупская Н. К. О беспризорных // Крупская Н. К. Педагогические сочинения: в 10-ти т. Т. 2. М.: АПН, 1958.
- 10 Кудрявцев К.К. Общая теория квалификации преступлений. М., 1999.
- 11 Қазақстан Республикасының 2014 жыл 3 шілдегі Қылмыстық кодексі (кейінгі өзгерту, толықтыруларымен) – Алматы:ЖШС «Издательство «Норма-К», 2020.
- 12 Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. Алматы, 2003.
- 13 Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. Б.В. Здравомыслова. М., 1998.
- 14 Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. Учебное пособие / - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. - 181 с.
- 15 Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта. Монография. - Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. -336 с.
- 16 Филимонов В.Д. Общественная опасность личности отдельных категорий преступников - Томск, 1973.
- 17 Аликперов Х.Д. Уголовно-правовые нормы, допускающие компромисс в борьбе с преступностью / ХД Аликперов // Государство и право. 1992. № 12.
- 18 Пионтковский А.А. Уголовное право РСФСР, часть общая. М., №25.
- 19 Лунеев, В. В. Криминология учебник для академического бакалавриата.- М.: Издательство Юрайт, 2016 — 686 с. — Серия : Бакалавр. Академический курс.
- 20 Никифоров Б.С. Объект преступления. М., 1969.
- 21 Джекебаев У.С. Криминологическое изучение личности преступника и преступного поведения. Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1974 – 32 с.
- 22 Игошев К.Е. Опыт социально-психологического анализа личности несовершеннолетнего правонарушителя. М., 1967 С.4
- 23 Столяренко Л.Д. Основы психологии. Ростов н/Д., 1995
- 24 Кучинский А.В. Личность, свобода, право / А.В. Кучинский. М.: Юрид. лит. 1978.
- 25 Криминология: учебник / под ред. В.Н. Бурлакова. СПб. 1999.
- 26 Долгова А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. М., 1981.
- 27 Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии. М., 1968.
- 28 БҰҰ Бас Ассамблеясының 1985 жылғы 29 қарашадағы 40/34 қарары.
- 29 Номоконов В.И. Преступное поведение; детерминизм и ответственность. Владивосток, 1989.
- 30 Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім: Дәрістер жинағы / Е. Қайыржанов. - Алматы : Қазақ университеті, 2012.

